

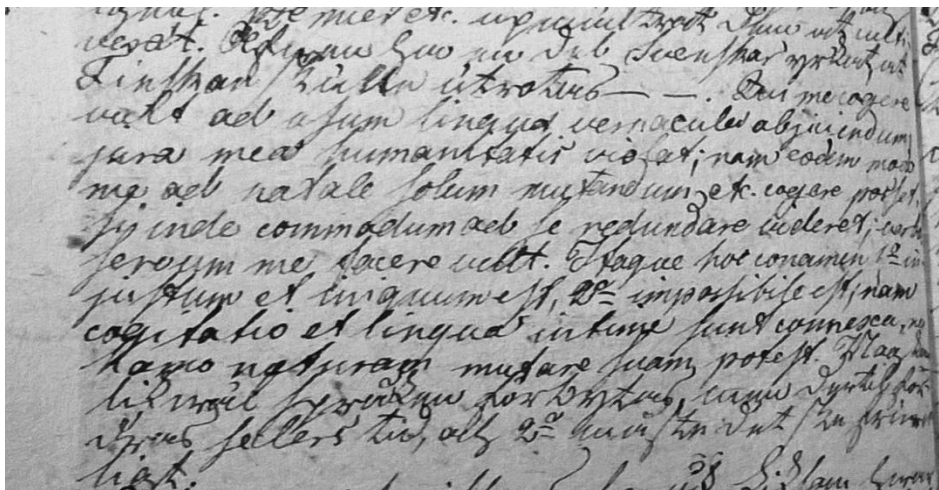
Kieli Porthanin psykologian luennoissa

Toivo Viljamaa

”Cogitatio et lingua intime sunt connexa”

Kielen kuvaus osana Porthanin psykologian luentoja: status quaestionis

Porthanin monitieteiseen toimintaan kuului myös yleinen kielentutkimus.¹ Miten Porthanin tekemät kielitieteellisesti huomiot ja hänen psykologian luentonsa kuuluvat yhteen ja miten tätä yhteyttä on käsitelty Porthania koskevassa tutkimuksessa? Valaisen asiaa artikkelini mottona olevalla lauseella, joka on peräisin Porthanin vuonna 1800 pitämän luennon muistiinpanoista (kuva 1).² Ruotsinkielisen luennon keskeyttää latinankielinen passus, joka sellaisenaan vaikuttaa sitaatilta. Se ei kuitenkaan ole sitaatti vaan kielipoliittinen kannanotto, jonka tärkeyttä Porthan halusi luennossaan painottaa sanelemalla sen latinaksi. Lause *cogitatio et lingua intime sunt connexa* (“ajatus ja kieli ovat tiukasti toisiinsa sidoksissa”) antaa psykologisen perustelun sille, että pakottaminen vaihtamaan oma äidinkieltensä toiseen kieleen on sekä ihmisarvoa loukkaavaa että mahdotonta. Tekstikohta kuuluu seuraavasti (Psykologian luento 1800 (NN) b: Del III, cap. 9 § 1):

Kuva 1. Ote Porthanin psykologian luentojen muistiinpanosta vuodelta 1800.

... Äfwen ha en del Svenskar yrkat, at Finskan skulle utrotas – –. *Qui me cogere vult ad usum linguae vernaculae abjiciendum, jura mea humanitatis violat; nam eodem modo me ad natale solum mutandum etc. cogere posset, si inde commodum*

¹ Osmo Ikola, Porthan kielentutkijana, *Sananjalka* 25 (1983), 18–20. Iiro Kajanto, *Porthan, Henrik Gabriel, Valitut teokset* (1982), 293–294.

² *Annotationer öfver Herr Professoren och Riddarens H. G. Porthans Föreläsningar i Psychologien. Wår Termin år 1800* [= Psykologian luento 1800 (NN) b]. – SKS / KIA: Henrik Gabriel Porthanin arkisto.

ad se redundare videret; verbi servum me facere vult. Itaque hoc conamen 1:o injustum et iniquum est, 2:o impossibile est; nam cogitatio et lingua intime sunt connexa, nec homo naturam mutare suam potest. Nog kan likväl språken förbytas, men dertil fordras seclers tid och 2:o måste det ske friwilligt.

”... Myös osa ruotsalaisista on vaatinut suomen kielen hävittämistä – –. *Joka haluaa pakottaa minut luopumaan oman kielen käytöstä, loukkaa minun ihmisoikeuksiani; sillä samalla tavalla hän voisi pakottaa minut muuttamaan synnyinmaatani, jos hän huomaisi saavansa sieltä itselleen hyötyä. Siksi tämä pyrkimys on 1:o vastoin oikeutta ja tasa-arvoa ja 2:o mahdotonta, sillä ajatus ja kieli ovat tiukasti toisiinsa sidoksissa, eikä ihminen voi luontoaan muuttaa.* Kielet kyllä voidaan vaihtaa, mutta se vaatii vuosisatoja aikaa ja 2:o sen täytyy tapahtua vapaaehtoisesti.”

Tekstikohta herättää useita kysymyksiä. Mistä äidinkielen käyttöä puolustava kieli-psykologinen lausuma on lähtöisin ja miten sen liittyy muuhun Porthanin tuotantoon? Miten kyseinen tekstikohta näkyy Porthania ja hänen luentojaan koskevassa tutkimuksessa? Samanlaisia psykologisesti värittyneitä lausumia on kyllä Porthanin kielipoliittisissa kirjoituksissa³, mutta kukaan tutkija ei ole maininnut juuri tätä psykologian luentojen tekstikohtaa. Tässä esitelty tekstiote on siis uusi dokumentti Porthanin monitieteistä toimintaa koskevaan tieteelliseen keskusteluun.

Millaisia ovat Porthanin psykologian luennoista laaditut muistiinpanot, joista alussa siteerattu tekstiote on? Tiedämme, että oppilaiden laatimia muistiinpanoja on säilynyt käsikirjoituksina vuosilta 1782, 1788 ja 1800, mutta minkäänlaista niiden vertailua ei ole tehty. Viime vuosisadan alkupuolella Palander ja Schybergson siteerasivat muutamia otteita vuosina 1788 ja 1800 laadituista muistiinpanoista selostaessaan Porthanin pitämiä luentoja, joiden aihepiiriin kuului myös psykologia, mutta hekään eivät vertailleet toisiinsa eri vuosilta olevia muistiinpanoja.⁴ Vuonna 1963 Porthan-Seura julkaisi yhden vuoden 1788 muistiinpanoihin pohjautuvan käsikirjoituksen *Opera omnia* -sarjan II niteessä.⁵ Julkaisuun ei liity minkäänlaista johdatusta, ei edes selvitystä käsikirjoituksen historiasta. Samoin jää vain arvailujen varaan, miltä vuodelta muistiinpano on ja mikä on otsakkeessa mainitun F. Waldstedtin asema käsikirjoituksen historiassa.⁶ Oman ongelmansa muodostavat käsikirjoituksissa mainitut luentojen otsakkeet: vuonna 1788 *Grundritning till läran om människans själ* (”sielutieteen perusteet”) mutta vuonna 1800 *Annotationer över [...] föreläsningar i Psychologien* (”merkintöjä psykologian luentoihin”). Oliko siis Porthanin luentotapa muuttunut 1788 ja 1800 välillä vai viittaavatko erilaiset nimikkeet luentomuistiinpanojen rakenteeseen, niiden disposition eri osiin? Tähän mennessä tutkijat ovat pitäneet muistiinpanoja samanarvoisina riippumatta niiden nimistä tai ajoituksista.

³ Juha Manninen, *Valistus ja kansallinen identiteetti: aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta* (2000), 226–235. Ks. myös Ikola 1983, 18–19.

⁴ Gunnar Palander (Suolahti), *Henrik Gabriel Porthan yliopiston opettajana* (1902), passim. M. G. Schybergson, *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning I* (1908), passim.

⁵ F. Waldstedt: *Grundritning til läran om människans själ af Professoren och Ridd. H. G. Porthan* [= Psykologian luento 1788 (Waldstedt). – OO II, 129–200.

⁶ Osoitan jatkossa, että kansilehdellä mainittu F. Waldstedt vain omisti käsikirjoituksen, jonka oli aiemmin laatinut joku vuoden 1788 luennolle osallistunut ylioppilas.

Mitä johtopäätöksiä pitäisi tehdä siitä, että Porthanin psykologian luennoissa on kieltä koskeva osa ”Om tal och språk”. Mikä on tämän kieltä koskevan osan konteksti? Toisin sanoen, millaiseen oppihistorialliseen traditioon Porthanin psykologia kuuluu ja mikä on sen filosofinen tausta. Psykologia (”oppi sielusta”) oli 1700-luvulla vasta hahmottumassa omaksi tieteenalaksi.⁷

Katsaukseni osoittaa, että Porthanin psykologian luentojen muistiinpanojen käsikirjoitukset tulee inventoida ja tehdä tarkka analyysi luentojen ja muistiinpanojen rakenteesta ja keskeisestä sisällöstä, ennen kuin voidaan tehdä luotettavia päätelmiä siitä, miten Porthanin kieltä ja kieliä koskevat huomiot tulevat esiin hänen luennoissaan. Tämän mukaisesti käsitellen tutkimusaiheittani seuraavassa järjestyksessä:

I. Porthanin keskeiset kieltä koskevat väitteet hänen tuotannossaan, väitöskirjoissa, väitösteeseissä, luennoissa ja muissa kirjoituksissa.

II. Psykologian luennot ja luentomuistiinpanot: rakenne, lähteet ja filosofinen tausta. Koska aihetta ei ole käsitelty aiemmassa tutkimuksessa ja tässä yhteydessä on mahdollista esitellä uusia luentomuistiinpanoja, tämä luku tulee olemaan artikkelini tärkein osa.

III. Kieltä koskeva pohdinta psykologian luentojen osana. Luvussa selvitetään luentomuistiinpanoista otettavien poimintojen avulla luentojen kielitieteellisiä lähteitä ja Porthanin luennoimismenetelmiä ja otetaan esille tärkeimpiä Porthanin tekemiä kielitieteellisiä huomioita pitäen samalla silmällä sitä, miten nämä huomiot tulevat esiin myös hänen muissa kirjoituksissaan.

I. Porthanin keskeiset kieltä koskevat väitteet

Äidinkielen merkitys

Edellä siteeratussa tekstiotteessa (kuva 1) painokas latinankielinen kielen ominaisluonteeseen vetoava perustelu saa aiheensa siitä, että jotkut ruotsalaiset olivat pyrkineet hävittämään suomen kielen (”at Finskan skulle utrotas”) ja vaatineet ottamaan ruotsin kielen sen sijaan. Porthan viittaa siis tässä vuonna 1800 pitämässään luennossa samaan tapahtumien kulkuun, josta hän oli lausunut kielipoliittisen kannanottonsa vuonna 1793 *Åbo Tidningarissa* julkaisemassaan artikkelissa ”Om de i åtskilliga landsorter på Svenska sidan boende Finnar”.⁸ Ruotsissa oli pyritty rajoittamaan suomen kielen käyttöä ja esitetty vaatimuksia, että Ruotsissa asuvien metsäsuomalaisen olisi pakko opetella ruotsin kieli voidakseen saada välttämätöntä tietoa kristinuskon opinkappaleista ja osallistua jumalanpalveluksiin. Porthan vastusti tällaista pakottamista ja piti sitä tyranniana ja täydellisenä tietämättömyytenä siitä, mikä on ihmisen luonto:⁹

Men at aldeles befalla henne inom förelagd tid aflägga sit förra språk, och i stället antaga et annat, vore ej allenast et tyranni, utan ock bevis til föga förstånd och eftertanka: det vore at tillika befalla henne omskapa sit tanke-system, sina begrep, deras former, förbindelser, relationer, särskilda lynnen och schatteringar, det är, at omskapa hela sin själ!

⁷ Ks. esim. Sarjala 2003, 15–20.

⁸ OO XIII, 49–73. Manninen 2000, 226: Kirjoitukseen ”sisältyy Porthanin merkittävin suomalaisia koskeva kieli- ja kansallisuuspoliittinen kannanotto”.

⁹ OO XIII, 61. Ks. Tiitta 2007, xxvii–xxix. Klinge 1989, 47–48.

“Mutta se, että hänet suorastaan käsketään määrääjassa luopumaan kielestään ja omaksumaan tilalle toinen, ei ole pelkästään tyranniaa, vaan myös osoitus puuttuvasta ymmärryksestä ja harkinnasta: se olisi samaa kuin käskeä häntä muuttamaan ajatustensa järjestelmä, käsitteensä, niiden muodot, yhteydet, suhteet, ominaislaadut ja vivahteet, se on, *muuttamaan koko sielunsa!*” (suom. Manninen 2000, 230).

Juha Manninen pitää tätä voimakasta lausuntoa ainutlaatuisena 1700-luvun suomalaisten oppineiden keskuudessa: ”Kielen nimittäminen ’sieluksi’ korostaa sen tärkeyttä ja perustavaa merkitystä. Kohta jäi Porthanin tuotannossa yksinäiseksi, mutta se kannattaa panna merkille oireena uudenlaisesta ajatustavasta tai joka tapauksessa erityiskorostuksesta”.¹⁰ Epäilemättä tässä on uudenlaista ajattelutapaa myös Porthanilla, sillä kielen nimittäminen ”sieluksi” osoittaa, että hän antaa psykologisen (psykologia = oppi sielusta, ”läran om själ”) perustelun lausumalleen. Puhuminen ajatusten järjestelmästä, käsitteistä, niiden muodoista, yhteyksistä, suhteista, ominaislaaduista ja vivahteista on itse asiassa *kielifilosofiaa*.

Sama kielifilosofinen perustelu on myös Porthanin psykologian luennossa vuodelta 1800, kappaleessa, jossa hän painottaa *äidinkielen merkitystä* ja toteaa kielen vaihtamisen olevan vaikeaa siksi, että kielen vaihtajan täytyy muuttaa koko ajatustensa järjestelmä (Psykologian luento 1800 (NN) b: Del III, cap. 9 § 1):

Modersmål heter det språk, wi utan läring, igen(om) blott umgänge lärt oss. Modersmål är ej alltid lika som national språk, om t. e. en Französ skulle flytta hit; så skulle detta äga rum. At glömma sit modersmål är 1:o ej någon förmonlig omständighet, ty man kan aldrig lära at rätt utsäga et annat språk. 2:o har det den olägenheten med sig, at ideernes ställning ej blir lika, utan de måste då med *omstöpa hela sit tankesystem*.

“Äidinkieli on se kieli, jonka olemme ilman opiskelua paljaan seurustelun kautta oppineet. Äidinkieli ei ole aina sama kuin kansankieli; jos esimerkiksi joku ranskalainen muuttaisi tänne, muodostuisi sellainen tapaus. Äidinkiелensä unohdaminen ei ole mikään edullinen tilanne, sillä 1:o toista kieltä ei voi koskaan oppia ääntämään oikein ja 2:o sillä on se ikävä seuraus, että ajatukset ja ideat eivät pysy samoina, vaan (kielensä vaihtajan) täytyy *muuttaa koko ajatustensa järjestelmä*.”¹¹

Tällaisia kielipsykologisia lausumia esiintyy Porthanin tuotannossa jo ennen vuotta 1793, jolloin em. *Åbo Tidningarin* artikkeli ilmestyi. Tunnetuin on ote Johannes Bergiuksen vuonna 1789 puolustamasta väitöskirjasta ”Kielen vaikutuksesta kansan

¹⁰ Manninen 2000, 230 ja alaviite 46. Manninen lisäksi katsoo, että kannanotto tuskin on Porthanin omaperäistä kielifilosofiaa vaan se on mieluummin osoitus Herderin ajatusten vähittäisestä omaksumisesta Turussa. Ks. myös Karkama 2006, 375–376: ”Vaikka Porthan ei aikoinaan viitannutkaan Herderin kielifilosofiaan, hänen kieltä koskevissa kirjoituksissaan erottuvat Herderin jäljet.” Tietty yhtäläisyys löytyy siitä, että Herderin mielestä ranskan kielen yleinen käyttö Saksan aristokraattien piirissä oli loukkaus saksalaisten ihmisoikeuksia vastaan samoin kuin Porthanin mielestä ruotsin kielen ylivalta Suomessa loukkasi suomalaisten kansalaisoikeuksia (mt., s. 362).

¹¹ Vrt. Palander 1902, 165.

henkisiin kykyihin”.¹² Osmo Ikolan mielestä väitöskirjassa esitetään ”selkeitä ja yllättävän nykyaikaisia ajatuksia äidinkielen merkityksestä ihmiselle”¹³. Kyseinen ote kuuluu seuraavasti:

Unde eorum patet stultitia, qui ad vulgum docendum, ad cultum Divinum celebrandum &c. alia lingua quam gentis vernacula, uti instituunt, quique patriam populi linguam eliminare, aliamque ei substituere conantur. Hi totam idearum & sensuum seriem atque compagem, relationum & notionum accessoriarum formam, opus totius vitae humanae, pro ingenii, conditionis, linguae natura & situ varie contextum & implicatum, uno quasi ictu dissolvere, transponere, aliterque ordinare & connectere volunt. Quanta dementia! Quanta naturae humanae ignorantia!

”Tässä käy ilmeiseksi niiden herrojen typeruus, jotka haluavat käyttää kansan opettamisessa, jumalanpalveluksessa yms. muuta kuin kansan omaa kieltä ja jotka yrittävät hävittää kansan äidinkielen ja asettaa sen sijaan jonkin toisen. He haluavat niin sanoakseni yhdellä iskulla hajottaa ja järjestää uudelleen kaikki mielteiden ja aistimusten kytkeymät sekä suhteiden ja sivumielteiden muodon – *ajatuksen ja kielen rakennelman* –, mikä on koko ihmiselämän aikaansaannosta ja rakentuu yhteen eri tavoin aina kunkin henkisten kykyjen ja aseman sekä kielen luonteen ja sijainnin mukaan. Mitä mielettömyyttä! Mikä tietämättömyys ihmisluonnosta!” (suom. Kajanto).

Tekstissä viitataan selvästi samaan asiaan kuin *Åbo Tidningarin* artikkelissa. Porthanin nyt latinaksi lausuma kielipoliittinen kannanotto – metaforineen ja huudahduksineen – on jopa emfaattisempi ja voimakkaampi kuin neljä vuotta myöhempi ruotsinkielinen versio. Tekstiotteen keskellä oleva pitkä virke täsmällisine termeineen on todellakin kielifilosofiaa, jonka täytyy perustua joko omaan tai lainattuun ajatteluun: *Ajatuksen ja kielen rakennelma* muodostaa vuorovaikutteisen systeemin, jossa eri kielet vaihtelevat aina sen mukaan mikä on kielenkäyttäjän (tai kansan) henkinen kyky ja kyseisen kielen ominaisuusluonne. – Johannes Bergiuksen väitys on kuin suoraan Porthanin psykologian luentojen kieltä koskevasta osuudesta.¹⁴

Yleinen kielentutkimus kuuluu psykologiaan

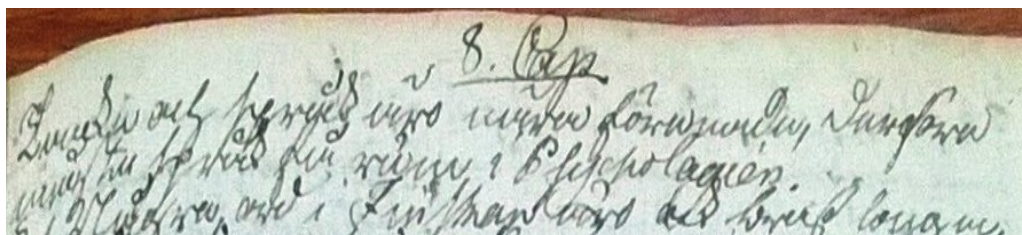
Porthanin mielestä kieltä tulee käsitellä psykologian yhteydessä, sillä ajatus ja kieli kuuluvat läheisesti yhteen.¹⁵ ”Tanke och språk äro nära förenade, derföre måste språket få rum i Psychologien” (kuva 2).

¹² Johannes Bergius, *De vi linguae in gentis ingenium* (1789), julk. OO X, 161–178; suom. Kajanto 1982, 298–309.

¹³ Ikola 1983, 18–19.

¹⁴ Jo väitöksen nimikin ”Kielen vaikutuksesta kansan henkisiin kykyihin” viittaa psykologiaan. Väitös alkaa johdannolla kielen vähittäin kehittyvästä luonteesta ja kielen sekä ihmismielen vuorovaikutuksesta. Sen viitteissä esiintyvät mm. ”kielipsykologit” Sulzer, Monboddo ja Meiners. Väitöksen lopussa (OO X, 177) on pitkä siteeraus Christoph Meinersin teoksesta *Revision der Philosophie* (1772), IV Abschnitt ”Über die Aesthetik”. On siis täysi syy uskoa, että Johannes Bergius oli ollut Porthanin suosittulla psykologian luennoilla edellisena vuonna 1788. Porthan itsekin iloitsi luennoistaan, joka pidettiin ”inför tämmeligen talrikt auditorium” (Porthan J. H. Lidénille 20.6.1788; *Bref till samtida*, 143).

¹⁵ Ikola 1983, 18–20: ”Porthan on eräissä väitöskirjoissa ja luennoillaan pohtinut kielitieteen peruskysymyksiä ja jopa psyko- ja sosiaalilingvistiikan kysymyksiä”. Ks. myös Häkkinen 2006, 295: ”myös

Kuva 2. Ote Porthanin psykologian luentojen muistiinpanosta v. 1800 b: Del III, cap. 8.

”Ideat ja kieli (ajatukset ja ilmaisut) kuuluvat tiukasti yhteen” on toistuvasti esiintyvä teema Porthanin ohjaamissa väitöksissä, jotka koskettelevat kieltä, ja muissakin kuin kielipoliittisissa äidinkielen merkitystä painottavissa kirjoituksissa, mm. kääntämistä ja historian tutkimusta käsittelevissä väitöskirjoissa ja useissa väitösteeseissä (*Theses respondentis*).¹⁶ Teema tulee esiin myös logiikan luennoissa, joita Porthan piti varsin säännöllisesti vuodesta 1770 alkaen¹⁷, ja kuten edellä on osoitettu, psykologian luennoissa, joita Porthan piti ainakin vuosina 1782, 1788¹⁸ ja 1800.

Johannes Avellanin vuonna 1795 puolustama väitöskirja ”Kielten hyödystä historian-tutkimuksessa”¹⁹ on ehkä paras esimerkki Porthanin kielitieteellisistä pohdinnoista. Iiro Kajannon mielestä tutkielma on teoreettinen esitys historiantutkimukseen sovellettavasta kielitieteellisestä metodista. Tutkielman alussa painotetaan kielen merkitystä ihmisyyhteisöjen kehityksessä. Kielten ja ihmisen henkisten kykyjen välinen tiivis yhteys (*nexus arctissimus inter linguas & ingenium*) on vastavuoroista. Kunkin kielen kehitysaste kertoo kansan kehityksestä ja vastaavasti kansan kehitysaste jättää jälkensä kieleen. Tästä seuraa, että erilaisten kielten tuntemuksesta on suurta hyötyä, ei vain oppiaksemme tuntemaan vieraita yhteisöjä vaan myös ymmärtääksemme kieltä yleensä ja kehittääksemme omaa kieltämme. Filologi löytää erilaisista kielistä aineistoa yleiskieliopin (*grammatica universalis*) muodostamiseen, kun hän huomaa, miten ajatukset ja sanat saavat ensin alkunsa aistimellisista asioista (*ideae verbaque ex rebus primum sensualibus orta*); filosofi taas saa monien kielten huolellisesta tutkimisesta apua ihmismielen luonteen tarkempaan tuntemukseen, kun hän huomaa sen läheisen yhteyden, mikä on kielten ja ihmismielen välillä: kieli on ikään kuin väline, jota kansa käyttää ilmaistakseen mielteensä artikuloitujen sanojen avulla (*lingua est gentis instrumentum animi sensa per articulatas voces exprimendi*). Kajanto pitää tutkielmassa ilmaistua käsitystä kielten kehityksestä merkittävänä, sillä ajatus ei ollut itsestään-selvyys aikana, jolloin kieltä pidettiin jumalan antamana tai ihmisten keksimänä.²⁰

kriittisen, tieteellisen kielentutkimuksen voi sanoa päässeen alkuun Suomessa juuri hänen (Porthanin) ansiostaan”.

¹⁶ Kinnari 2012, 43: ”Kansakunnan sivistäminen ja kielen kehittäminen liittyivät Porthanin ajattelussa kiinteästi toisiinsa. Teeseissä on paljon ajankohtaisia mainintoja liittyen kielipoliittikkaan ja kielen ja kulttuurin yhteyteen.”

¹⁷ Schybergson 1908, 235–239. Porthanin oma luentomuistiinpano *Collegium logicum* vuodelta 1796 on julkaistu OO II, 1–128.

¹⁸ Palander 1902, 162–167 yhdistää psykologian luennot 1788 ja kieltä koskevat väitökset ja päättelee, että väitösten aiheet oli annettu luentojen aikana.

¹⁹ Johannes Avellan, *De linguarum usu historico* (1795), julk. OO X, 421–430; suom. Kajanto 1982, 310–316.

²⁰ OO X, 423–425; Kajanto 1982, 294–295.

Ihminen ajattelee aina jollakin tietyllä kielellä

Edellä on käynyt ilmi, että Porthan käyttää kielipsykologista lausumaa kielen ja ajattelun yhteydestä painottaakseen äidinkielen ainutlaatuista merkitystä. Käytännössä yksittäisten kielten tasolla (esimerkiksi käännettäessä kielestä toiseen) tästä toteamuksesta seuraa kaksi päätelmää, jotka esiintyvät toistuen Porthanin tuotannossa: a) *Certa aliqua lingua semper necesse est cogitemus*, ”ihminen ajattelee aina jollakin tietyllä kielellä”; b) *Linguarum indoles magnam habet vim in ingenia hominum (& in gentis ingenium)*, ”kielten ominaislaadulla on suuri vaikutus ihmisen (ja kansan) henkisiin kykyihin”.

Teesi vuodelta 1800:²¹

Recte dicitur, homines aliqua semper lingua, ut loqui ita cogitare necesse habere. Unde facile patet, quantae necessitatis sit studium excolendae & perficiendae linguae vernaculae, quamque sit absurdum, homines ad usum hujus abjiciendum & peregrinae adsuendum cogere, aut vulgum alia quam patria sua lingua docere Religionem uelle.

”On oikein sanoa, että ihmisten täytyy aina jollakin kielellä niin puhua kuin ajatellakin. Tästä käy ilmi, kuinka välttämätöntä on pyrkiä kehittämään ja tekemään täydelliseksi kansan äidinkieli, ja kuinka järjetöntä on pakottaa ihmiset hylkäämään äidinkieltä ja totuttelemaan vieraaseen kieleen tai pyrkiä opettamaan kansalle uskontoa muulla kuin äidinkielellä.”

Teesin sanakäänteet viittaavat selvästi sekä vuoden 1789 väitökseen että vuoden 1793 lehtikirjoitukseen. Vuoden 1800 psykologian luennon lausumaa *cogitatio et lingua intime sunt connexa* vastaa nyt lausuma *aliqua semper lingua, ut loqui ita cogitare necesse (est)*.

Porthan käsitteli kielen merkitystä myös logiikan luennoillaan vuonna 1796:²²

NB: Vi tänka altid på ett visst språk, vanl. går det lättast at tänka på modersmålet, som bäst harmonierar med våra tankars hela system och art. Derföre är svårt at öfversätta på ett annat språk (det man eljest väl kan skrifva) också sina egna skrifter; et tvång vil gerna röja sig; tankarna vilja följa ett annat språks marche.

”Ihminen aina ajattelee jollakin kielellä, tavallisesti äidinkielellään. Siksi kääntäminen kielestä toiseen on vaikeaa” (Ikola 1983, 19). Porthan sanoo kuitenkin tämän psykologian viitekehyksessä, sillä logiikan luennon teoreettisen osan kappaleissa 1 ja 2 puhutaan käsitteistä ja niiden merkeistä (*notiones et symbola*), joita koskeva teoria otetaan Porthanin mukaan psykologiasta (*Haec mutuo sumuntur e Psychologia*).²³

Sama tematiikka tulee esiin jo vuonna 1786 väitöksessä, joka koskee antiikin kreikka-laisten ja roomalaisten auktorien kääntämistä kansan kielelle:²⁴

²¹ OO XII, 106; Kinnari 2012, 46.

²² *Collegium logicum* § 54, 5 (OO II, 29).

²³ OO II, 17.

²⁴ C. F. Johnsson, *De consilio convertendi in vernaculam scripta Graecorum Romanorumque* (1786), julk. OO X 27–48.

Nec nisi certa quadam lingua, consueta sibi atque familiari, cogitare homines queunt; cogitataque sua, ideae & sensus, ac horum omnium quasi formae, colores & series, linguae, qua utuntur indoli plurimum parent.

”Ihmiset voivat ajatella vain jollakin tietyllä, kotoisalla ja tutulla, kielellä. Ja heidän ajatuksensa, mielteet ja aistimukset, ja niiden ikään kuin muodot sekä vivahteet ja kytkemät luontuvat sillä kielellä, jota he enimmäkseen käyttävät.”

Varhaisin esiintymä on teesi vuodelta 1778:²⁵

Linguarum indolem, vitia virtutesque, in ingenia hominum magnam habere vim, negari haud debet.

“Kielten synnynnäisellä laadulla – puutteineen ja vahvuuksineen – on suuri vaikutus ihmisten henkisiin kykyihin”.

Tämä antiikin auktoireihin – mm. Cicero ja Quintilianus²⁶ – perustuva ajatus, että “kieli vaikuttaa ihmisen henkisiin kykyihin”, on vahvasti esillä Johannes Bergiuksen lähteekseen mainitseman Göttingenin professorin Christoph Meinersin teoksissa. Mutta mitä ovat kielten “puutteet ja vahvuudet”? Meiners selittää, että kielet poikkeavat toisistaan puutteissa ja vahvuuksissa matkalla täydellisyyteen, esim. abstraktit sanat tai yhdyssanat voivat puuttua ja syntaksi voi olla vajavaista jne.; ja täydellisimpiä ovat kielet, jotka kelpaavat niin runoilijalle kuin filosofillekin. Kaikkien täydellisin on hänen mielestään kreikan kieli, koska se on samalla sekä poeettinen että filosofinen.²⁷ Samoihin johtopäätöksiin päätyy myös Meinersin ja Porthanin usein siteeraama esteetikko J. G. Sulzer kirjoituksessaan, jonka nimikin *Anmerkungen über den gegenseitigen Einfluss der Vernunft in die Sprache, und der Sprache in die Vernunft*²⁸ viittaa käsillä olevan teeman lähtökohtaan.

II. Psykologian luennot ja luentomuistiinpanot: rakenne, lähteet ja filosofinen tausta

Edellä on käynyt selväksi, että Porthanin yleiskielitieteelliset lausumat ovat peräisin hänen psykologian luennoiltaan, tai ainakin, että kieltä koskevia kysymyksiä on käsitelty näillä luennoilla. Tämä pitää paikkansa myös muodollisesti, sillä Porthanin psykologian luentoihin tavallisesti sisältyi oma kieltä koskeva lukunsa ”Om Tal och

²⁵ OO IX, 88; Kinnari 2012, 45; Palander 1902, 144.

²⁶ Ciceron ja Quintilianuksen ajatukset olivat pitkän tradition myötä suodattuneet 1700-luvun ajattelijoiden teoksiin, ks. Mehtonen 2002 ja 2003.

²⁷ Christoph Meiners, *Kurzer Abriss der Psychologie zum Gebrauche seiner Vorlesungen* (1773), 63–67 ja Meiners 1772, 298 [edellä viite 14]. Meiners ei välttämättä ole Porthanin lähde. 1700-luvulla tiedot Euroopan ulkopuolisten maiden kansoista ja kulttuureista lisääntyivät merkittävästi (mm. lähetyssaarnaajien ja tutkimusmatkailijoiden ansiosta). Niinpä vuosisadan loppupuolella ilmestyi useita yleiskielitieteellisiä tutkimuksia, joiden aineistona on antiikin kielten asemesta (tai rinnalla) Aasian, Tyynenmeren alueen tai Amerikan ”alkukantaisia kieliä”. Tunnetuin lienee Lordi Monboddon (James Burnett) laaja teos *Of the Origin and Progress of Language*, jonka ensimmäinen painos ilmestyi v. 1772. Ks. Porthanin viitteet väitöskirjoissa Bergius 1789 (OO X, 173) ja Avellan 1795 (OO X, 425).

²⁸ *Vermischte philosophische Schriften* (1773), 166–198.

Språk”.²⁹ Vuosien 1788 ja 1800 luentoihin olen jo edellä viitannut. Nyt on aika luoda katsaus Porthanin psykologian luentoihin ja niistä säilyneisiin muistiinpanoihin.

Porthanin luentojen rakenteesta: ”compendium” ja ”annotationer”

Porthan edellytti, että opiskelijat perehtyivät ennakolta luennon aihepiiriin oheislukemiston avulla. Oheislukemiston tuli mielellään olla käsitellyn aihepiirin perusteet sisältävä käsikirja, eräänlainen luennon pohjustus (*compendium*). Käytetyn oppikirjan nimi esiintyy tavallisesti luentomuistiinpanon otsakkeessa.³⁰ Porthan piti myös huolta, että sopivia oppikirjoja oli kirjastossa ja esitteli aiheeseen liittyvää oheiskirjallisuutta luentonsa yhteydessä; lisäksi hän piti erikseen oppihistoriaa ja kirjatietao (*bibliognosia*) koskevia luentoja.³¹ Jos sopivaa oppikirjaa ei löytynyt, täytyi tyytyä laajoihin tieteenalan esityksiin (*systemata*), sillä Porthanin mielestä sisällöltään huonokin oppikirja oli parempi kuin se, että opiskelijoilla ei olisi mitään tietoa aiheen keskeisistä asioista.³² Oheislukemisto toimi sitten luennon pohjatekstinä, johon luennoitsija voi viitata.³³

Kompendium, pohjateksti, on ikään kuin luennon runko. Porthan viittaa pohjatekstin dispositioon, otsakkeisiin, kappalejakoon, paragrafeihin ja termeihin, ja pohjatekstin kirjoittajaan sanalla ”auctor” (”auktori väittää näin, erehtyy, on oikeassa jne.”). Porthanin käyttämät pohjatekstit ovat latinankielisiä, kun taas Porthan itse luennoi ruotsiksi. Näin nämä kaksi luennon peruselementtiä, kompendium ja luentomerkinnät, erottuvat myös kielellisesti luentomuistiinpanoissa.

Psykologian luentomuistiinpanot

Eero Matinelli mainitsee Porthanin kirjallista jäämistöä koskevassa katsauksessaan³⁴, että Porthanin psykologian luentomuistiinpanoja (oppilaiden tekemiä) on eri kirjastoissa ja arkistoissa kaikkiaan 16. Palanderin ja Schybergsonin antamien tietojen mukaan luentomuistiinpanoja on vuosilta 1782 (SKS ja TMA), 1788 (SKS, HY:n kirjasto ja kansallismuseo) ja 1800 (SKS).³⁵ Näistä yksi, SKS:n kirjastossa oleva vuoden 1788 luentomuistiinpano on julkaistu Porthanin koottujen teosten *Opera omnian* II osassa (johon mm. Kajanto, Ikola ja Kinnari ovat viitanneet tutkimuksissaan). Schybergson on

²⁹ Porthanin psykologian luento ”Läran om människans själ” jakaantuu neljään osaan, esim. luentomuistiinpano 1788 : I. Om människans yttre och inre sinnen, II. Om mskans Själs krafter, III. Om Tal och Språk, IV. Om Sanning och Villfarelse (OO II, 131–199).

³⁰ Esim. ”Annotationer öfver Petri Brunnmarks Elementa jurisprudentiae” (1793) ja ”Anmärkningar öfver Wallerii logica” (1799). Jälkimmäisessä tarkoitetaan Nicolaus Walleriuksen teosta *Compendium Logicae, juniorum usui adcommodatum* (3. ed. 1777), josta Porthan itse (OO II, 129) toteaa sarkastisesti: ”kuiva aihe, kuivempi kompendium”.

³¹ Ks. Franzén 1843, 400.

³² Luennoissa 1803–1804 ”Föreläsningar öfver Heumanni Conspectus Reipublicae literariae” Porthan toteaa, että ”Denne Heumanns Conspectus är ibland de bättre *compendier*” (OO III, 343). Luennoissa 1802 ”Föreläsningar uti theologia naturali” Porthan esittelee oheiskirjallisuutta mm. seuraavasti: ”1:mo *Compendia*: Baumeister, Ernesti, Hollman ym. 2:o *Systemata*: Wolff, Reimarus (ibland de bästa) ym.” (OO II, 488–489); luennoissaan hän sitten viittaa auktoriin R(eimarus). Tavanmukaisesta menetelmästä poikkeava kirjallisuudenhistorian luento 1787 (OO III, 75–122), johon Porthan itse laati runkomonisteen.

³³ Porthanin luennoista ja niiden rakenteesta, Palander 1902, 111–128 ja Schybergson 1908, 208–218.

³⁴ H. G. Porthanin kirjallisesta jäämistöstä (1973), 159.

³⁵ Palander 1902, 93–95 ja Schybergson 1908, 232: ”Kollegiehäften af 1782 och 1800 i F. Litt. s:ts samling, af 1788 i Statens historiska museum, af s. å. i univ. bibl., af 1782 i Åbo stadsbibl.”.

analysoinut kansallismuseossa olevaa vuoden 1788 muistiinpanoa ja Palander SKS:n kirjastossa olevaa muistiinpanoa vuodelta 1800. Näihin voidaan nyt lisätä uutena luentomuistiinpano, joka ei ole ollut tähän mennessä Porthanin tutkijoiden käytössä: Henric Snellman, *Korrt. Utdrag af Meiners Psychologie* (Åbo 1800).³⁶ Vuoden 1782 luennon muistiinpanoja ei ole tietääkseni käsitelty Porthania koskevassa tutkimuksessa.

Edellisen perusteella olen valinnut lähemmin tarkasteltavaksi neljä käsikirjoitusta:

1. Luento 1782: *Några Annotationer utaf Herr Prof. H. G. Porthans Psychologiska Föreläsningar* om våren 1782, 84 s. (ei merkintää muistiinpanon tekijästä). – Turun maakunta-arkisto: Adolf Lindmanin arkisto Hfa: 16.
2. F. Waldstedt 1788: *Grundritning til läran om människans själ af Professoren och Ridd. H. G. Porthan*, 74 s. – Julkaistu OO II, 129–200 (käsikirjoitus SKS:n kirjastossa). Käsikirjoituksen sivut koostuvat leipätekstistä ja reunamerkinnoista. Käsikirjoituksessa ei ole mainittu luentovuotta eikä muistiinpanon tekijää. Sisällön ja kirjoitustavan perusteella ja vertaamalla käsikirjoitusta muihin Porthanin psykologian luentojen muistiinpanoihin voimme olla varmoja, että muistiinpano on vuoden 1788 luennolta.³⁷ Fredrik Waldstedt (1783–1843), jonka nimi on kansilehdellä, on vain muistiinpanon omistaja.³⁸ Hän kirjoittautui Turun akatemiaan v. 1803 eikä siis ole voinut osallistua Porthanin psykologian luennoille.
3. Luento 1800 (NN): Kaksi erillistä vihkoa (ei merkintää muistiinpanon tekijästä):
 - a) *Grundritning till läran om människans själ*.
 - b) *Annotationer öfver Herr Professoren och Riddarens H. G. Porthans Föreläsningar i Psychologien*. Wår Termin år 1800. – SKS / KIA: Henrik Gabriel Porthanin arkisto A 2186.
4. Henric Snellman 1800: *Korrt. Utdrag af Meiners Psychologie*, Åbo. – Prof. Vesa Oittisen kirjastossa. Käsikirjoituksessa kaksi palstaa, joiden otsakkeet ovat samanlaiset kuin edellisen käsikirjoituksen (3) erillisissä vihkoissa:
 - a) sisäpalsta: *Grundritning til läran om Menniskjans Själ*.
 - b) ulkopalsta: *Annotationer gjorda under Professor Porthans privata Föreläsningar*. Wår Termin 1800.
 Käsikirjoituksen laatija Henric Snellman (1780–1835) oli lahjakkaimpia Porthanin oppilaita. Akateemiset opinnäytteensä, pro exercitio v. 1800 ja pro gradun v. 1801, hän suoritti Porthanin ohjauksessa ja eteni sitten kaunopuheisuuden dosentiksi ja teologian professoriksi. Henric Snellman oli arvostettu pedagogi ja teologi; v. 1822 alkaen hän oli Vaasan alueen kirkkoherra ja lääninrovasti.

³⁶ Käsikirjoitus on professori Vesa Oittisen kirjastossa. Ks. Vesa Oittinen, Suomen ensimmäiset kantilaiset, *Ajatus* 56 (1999), 81 viite 14. Käsikirjoituksesta ei ole tietääkseni mainintoja muualla kuin Vesa Oittisen kirjoituksissa.

³⁷ Kansallismuseossa on samanlainen Nils Magnus Tolpon luentomuistiinpano: *Grundritning till läran om människans själ*, annoterad i Porthans uti Åbo hållne föreläsningar af N. M. T(olpo), ks. Schybergson 1908, 233–235.

³⁸ Elämäntyönsä Fredrik Waldstedt teki Rymättylän kirkkoherrana. Käsikirjoituksen loppusivulla on merkintä ”Grundritning til Psychologien Cedberg”, mikä tarkoittanee, että käsikirjoitus siirtyi Waldstedtin vävyyn Adolf Cedbergin (myöh. Setälä) omistukseen. Fredrik Waldstedt omisti myös Porthanin teologian luentojen muistiinpanot 1802 *Föreläsningar uti Theologia naturali*: käsikirjoituksen kansisivulle on kirjoitettu ”Fredr. Waldstedt possidet hunc” (OO II, 484).

Vuoden 1782 luento (nro 1) *Några Annotationer utaf Herr Prof. H. G. Porthans Psychologiska Föreläsningar* noudattaa Porthanin luentojen peruskaavaa, kuva 3:

Kuva 3. Ote Porthanin psykologian luentojen muistiinpanosta v. 1782, s. 45 (TMA: Adolf Lindmanin arkisto Hfa: 16).

Luennon runkona on latinankielinen kompendium, mikä näkyy viittauksina kompendiumin pykäliin, kappalejakoon ja lukujen otsakkeisiin:

”§. 682. Soml. gamla hade den tankan, at menniskan kunde handla utan motive.

Cap. VIII. De Commercio Animae et Corporis.

”Man trodde ända til 16 secl. och Cartesii tid, simplement, at Själens wärckade på kroppen och kroppen på Själens (a), men Cartesius kunde icke gälla sig härmed (b), utan begynte at täncka annorlunda etc.”

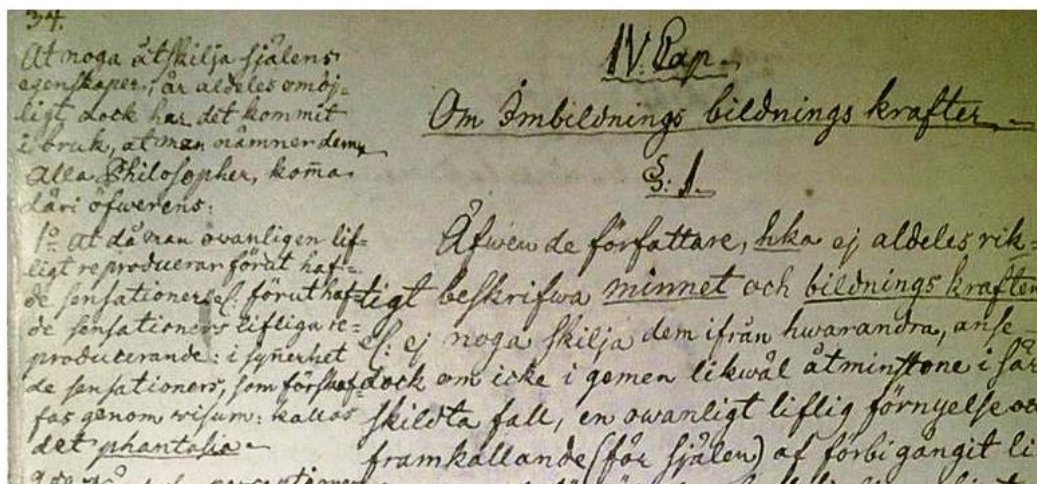
marg.: ”a) ärfarenheten wisar, at emellan dem är en *intimus nexus*. etc.”

Latinankielisestä otsikoinnista (*Cap. VIII. De Commercio Animae et Corporis*), pohjatekstiin viittavasta pykälästä (§. 682.) ja siteeratun kohdan sisällöstä, jossa on puhe mielen ja ruumiin vuorovaikutuksesta, voidaan päätellä, että luennon kompendium on Nicolaus Walleriuksen *Psychologia empirica*, Stockholm 1755 (n. 900 s.). Leipäteksti näyttää olevan vapaamuotoinen selittävä ruotsinnois Walleriuksen kirjasta (samaan tapaan kuin Porthanin logiikan luennoilla). Reunamerkinä on runsaasti ja niissä tulee esiin Porthanin huomautuksia, lisäyksiä ja tulkintoja. Ensiksi on kirjoitettu leipäteksti, jota on vielä korjailtu luennon myöhemmässä vaiheessa, jolloin opiskelija on kirjoittanut Porthanin tekemät huomautukset reunamerkinä.

Vuosien 1788 ja 1800 luennot (nrot 2, 3 ja 4) poikkeavat Porthanin luentojen peruskaavasta ensinnäkin siksi, että niissä molemmat elementit (kompendium ja luentomerkinä) ovat ruotsinkielisiä.³⁹ Toiseksi niissä kaikissa on sama pohjateksti *Grundritning till läran om människans själ* (“sielutieteen perusteet”); vain luentomerkinä “annotationer” (siis varsinaiset luennoilla tehnyt muistiinpanot) ovat erilaisia.

Vuoden 1788 käsikirjoituksissa (nro 2) luentomerkinä ovat sivujen marginaalissa (kuva 4):

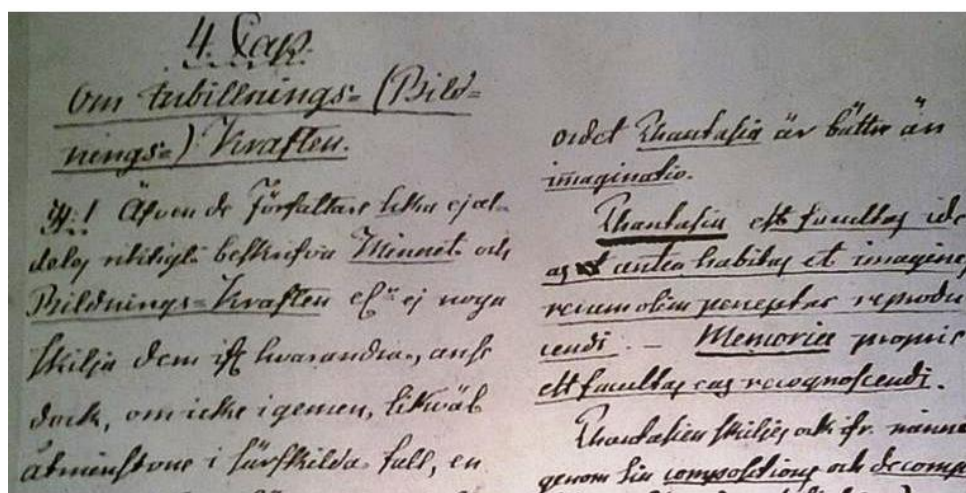
³⁹ Tämä seikka lienee johtanut harhaan aiemmat edittorit ja tutkijat, jotka ovat pitäneet Porthanin mielipiteinä myös kompendiumin tekstiä.

Kuva 4. Ote luentomuistiinpanosta 1788 (Waldstedt), s. 34. (Kuvälähde OO II, s. 164.)

Del II, IV Cap. Om Imbildnings bildnings krafter. Luentomerkinnet ovat vasemmassa reunassa. Kompendiumin ja reunamerkintöjen kirjoittaja on sama henkilö. Reunamerkinnet on kirjoitettu myöhemmin. Opiskelija on kopioinut pohjatekstin (*grundritning*) Porthanin tekemästä ruotsinnoksesta ennen luentoa tai kirjoittanut sen luennolla Porthanin sanelun mukaan.

Vuoden 1800 käsi kirjoituksissa (nrot 3 ja 4) luentomerkinnet ovat joko erillisessä luentovihkossa = luento 1800 (NN) b, ks. edellä kuvat 1 ja 2, tai sivuille erotetulla palstalla = luento 1800 (Snellman), ohessa kuva 5:

Kuva 5. Ote luentomuistiinpanosta 1800 (Snellman).

Del II, 4. Cap. Om Inbillnings- (Bildnings-) Krafter. Luentomerkinnet ovat ulkopalstalla. Henric Snellman on kopioinut pohjatekstin (*grundritning*) ennen luentoa aiemmista luentovihkoista. Reunamerkinnet hän on liittänyt luennon yhteydessä. Huomattavaa on, että Porthan (Snellman) selittää käsitteitä latinan avulla. Latina – varsinkin tieteellinen latina – on helpompaa ymmärtää kuin ruotsi!

Henric Snellmanin luentomuistiinpano (1800) vaikuttaa ratkaisevasti Porthanin psykologian luentojen tulkitsemiseen, sillä käsikirjoituksen kansilehden otsakkeessa *Korrt. Utdrag af Meiners Psychologie* mainitaan luennon oheiskirjallisuus: ”Meinersin Psykologian lyhyt yhteenvedo”; ja luentomuistiinpanon alussa todetaan, että luennossa todella seurataan saksalaisen Meinersin oppikirjaa.⁴⁰ Tarkempi tutkimus osoittaa, että tämä pohjateksti, jota Porthan seuraa, on lähes tarkka – paikoin tosin lyhennelty – ruotsinnos saksalaisen populaarifilosofin Christoph Meinersin vuonna 1786 ilmestyneestä oppikirjasta *Grundriss der Seelen-Lehre*⁴¹.

Edellä on todettu, että kaikissa vuosien 1788 psykologian luennoissa on sama pohjateksti *Grundritning till läran om människans själ*.⁴² Tästä voidaan päätellä, että Porthan otti pohjatekstin käyttöön ensi kerran vuoden 1788 luennolle. Henric Snellman (v. 1800) kopioi ruotsinnoksen omaan luentovihkoonsa opiskelijoiden käytössä vuonna 1788 olleista kappaleista. Samanlainen kompendium oli myös toisen vuoden 1800 luennoilla olleen opiskelijan käytössä erillisenä vihkona (luento 1800 a). Fredrik Waldstedt taas otti omaan kirjastoonsa jonkun vuoden 1788 luennolla olleen opiskelijan reunamerkinnoilla varustaman luentovihkon, johon hän liitti vain oman kansilehden. – Ilmeisesti Porthan itse oli tehnyt ruotsinnoksen Meinersin saksankielisestä oppikirjasta opiskelijoiden käyttöön vuoden 1788 luennoille.⁴³ Opiskelijat kukin tarpeensa mukaan monistivat ruotsinnosta omaan käyttöönsä, ja nämä monisteet kiersivät sitten akatemian opiskelijoitten piirissä. Porthanin vuoden 1788 luento oli hyvin suosittu.⁴⁴ Seuraavina vuosina tulikin julki useita psykologisesti virittyneitä väitöskirjoja (kielifilosofiaa, mielen filosofiaa ja estetiikkaa), joiden kirjoittajat olivat olleet Porthanin luennolla.⁴⁵

⁴⁰ Käsikirjoituksen s. 2: ”Obs. Den tyske författaren Meiners, *whilken wi följe*, delar Psychologiska Wettenskapen i Fyra Delar.”

⁴¹ Christoph Meiners, *Grundriss der Seelen-Lehre*, Lemgo 1786. Merkittävin ero on, että Porthan ei ruotsinna Meinersin alaviitteisiin sijoittamia huomautuksia, esimerkkejä, lähdekirjallisuutta yms. vaan tekee omat reunahuomautukset ja esittää niissä useimmiten kotimaisia esimerkkejä. Meiners oli aloittanut oppikirjan valmistelun jo 1773, jolloin ensimmäinen versio *Kurzer Abriss der Psychologie zum Gebrauche seiner Vorlesungen* ilmestyi. Siinä Meiners sanoo, että käsillä oleva kompendium on lyhyt yhteenvedo laajemmaksi tarkoitettusta kurssista, jonka hän toivoo saavansa valmiiksi oppikirjaksi muutaman vuoden päästä. Porthan tunsikin tämänkin kompendiumin samoin kuin Meinersin ohjelmallisen *Revision der Philosophie* vuodelta 1772 (ks. edellä viite 14), mutta suppeutensa vuoksi se ei riitä hänen luentojensa pohjatekstiksi.

⁴² Kannattaa huomata, että psykologia on tässä ”*läran om människans själ*” käännöksenä saksan termille ”*die Seelen-Lehre*”, jonka saksalaiset oppineet (mm. Leibniz ja Wolff) ottivat käyttöön halutessaan nostaa saksalaisten itsetuntoa omakielisillä kulttuurisanoilla; vielä v. 1773 Meiners käytti termiä ”*Psychologie*” (ks. edellinen viite). Erikoisin uudissana on mielestäni ”*Weltweise*” (filosofi), jota termiä Meiners säännöllisesti käytti, sen jälkeen kun hänestä tuli ”*maailmanviisauden*” (*Weltweisheit*) professori Göttingenin yliopistoon. Ks. mm. Oesch 2006, 73.

⁴³ Toinen mahdollisuus on, että Porthan saneli ruotsinnoksen luentonsa yhteydessä, ks. edellä kuva 4.

⁴⁴ Suosio saattoi johtua siitä, että Porthan käytti luentoa käsitelläkseen ajankohtaisia kysymyksiä. Kirjeessään J. H. Lidénille 20.6.1788 (*Bref till samtida*, 143) hän mainitsee kevätlukukaudella pitämänsä psykologian luennon, joka antoi hänelle tilaisuuden varoittaa swedenborgilaisuuden leviämisestä ”*at bibringa sunda principer i läran om drömmar, syner, exstaser, svärmerier, galenskapen med dess ätskillige arter och grader, anings- och spådoms krafter m.m.*”. Ks. psykologian luento 1788 (Waldstedt) I 3 ja 11 sekä II 4 (OO II, 137, 149 ja 165), jossa mainitaan nuorisoa uhkaavat kummajaiset ja äärimmäisyysliikkeet (”*monstra*”, ”*ytterligheter*”), kuten esimerkiksi swedenborgilaisuus.

⁴⁵ Porthanin ohjauksessa väittelivät v. 1789 Johannes Bergius (*De vi linguae in gentis ingenium*, ks. edellä viitteet 12 ja 14), Johannes Fabritius (*De vera notione memoriae*), Elias Stadius (*De ideis hominum obscuris*), G. F. Tihleman (*De habitu artium elegantiorum*) ja Fr. J. Rosenbom (*De fama magiae*). Jokainen heistä viittaa Meinersin teoksiin, Fabritius ja Stadius siteeraavat nimenomaan Meinersin

Christoph Meiners (1747–1810)⁴⁶ oli monioppinut oppikirjojen tekijä, tunnettu suuresta lukeneisuudestaan ja laajasta eklektisestä tuotannostaan.⁴⁷ Hän oli kiinnostunut varsinkin ihmisen kehityshistoriasta. Ihmistutkijana (“Der Mensch ist der eigentliche Gegenstand der Philosophie”, *Revision*, s. 15) hän piti psykologiaa filosofian perustana.⁴⁸ Vesa Oittinen luonnehtii Porthanin ja Meinersin suhdetta seuraavasti: “Porthan kuului filosofian kysymyksissä samaan “populaarifilosofien” rintamaan, joihin Saksassa lukeutuivat Christian Garve, J. F. Feder, – –, Christian Meiners ja monet muut. Populaarifilosofit olivat Kantin kriittisen filosofian kiivaita vastustajia – perustivatpa pari suuntaukseen kuuluvaa henkilöä (Feder ja Meiners) jopa erityisen Kantin arvosteluun keskittyvän julkaisun nimeltä *Philosophische Bibliothek* – –. Populaarifilosofian kahdesta suuntauksesta – yhtäältä empiristis-lockelaisesta, toisaalta enemmän wolffilaisen rationalismin perinteitä jatkavasta linjasta – Porthan lukeutui selvästi edelliseen”.⁴⁹

Porthan siteeraa ohjaamissaan väitöksissä kuutta Meinersin julkaisua, edellä mainittujen *Revision* (1772), *Kurzer Abriss* (1773) ja *Grundriss* (1786) lisäksi *Geschichte des Ursprungs, Fortgangs und Verfalls der Wissenschaften in Griechenland und Rom* (1781–1782), *Geschichte des Verfalls der Sitten und Staatsverfassung der Römer* (1782) ja *Untersuchungen über die Denkkräfte und Willenkräfte des Menschen* (1786). Varhaisin väitöskirjoissa esiintyvä viittaus Meinersiin (*Revision*) lienee vuodelta 1785 (M. Castrén, *De praejudiciis amovendis*, OO I, 481–489). Porthan toki tunsi Meinersin jo aiemmin ja oli tavannut hänet Göttingenissä vuoden 1779 ulkomaanmatkallaan. Minun tietojeni mukaan Porthan mainitsee Meinersin ensimmäisen kerran vuoden 1782 psykologian luennossaan, jossa hän esittelee (s. 82–84) luennolle sopivaa oheiskirjallisuutta mm. seuraavasti: ”Bibliognosia Psychologiae: [...] Meiners (Profess.) Göttingen, *Compendium*”. Tämä kompendium tarkoittaa vuoden 1773 oppikirjaa *Kurzer Abriss* tai jotakin sen myöhempää editiota (ks. edellä viite 41). Porthan mainitsee Meinersin hyvin positiivisesti kirjallisuushistorian luennoissaan vuonna 1787: ”Prof. Meiners Historia öfver vettenskaperne i Grekland Och Rom (en angenämt skriven och grundelig bok) lämnar bästa underrättelserne om Pythagoras” (OO III, 104) ja vuonna 1803: ”Add. Meyners, en stor historicus Litterarius” (OO III, 429).

oppikirjaa. Luennolle osallistunut Nils Magnus Tolpo, jonka luentomuistiinopano on meille säilynyt (ks. edellä viite 37), puolusti v. 1790 em. G. F. Tihlemanin ohjaamaa estetiikan alan väitöstä (*De gustu in artibus elegantioribus*), ks. Riikonen 1998, xxxiii–xxxvi. Vuodelta 1789 voidaan lisätä vielä Jacobus Lindebäck (*De usu mythologiae hodierno*), joka esittää näkemyksiä primitiivisten (nykyisten barbaaristen, kuten Amerikan abiponi-intiaanin) kansojen ”sensuaalisesta” kielestä (OO X, 86–90), ks. Riikonen 1998, xxxix–xl.

⁴⁶ Meiners julkaisi kohua herättäneen kirjansa *Revision der Philosophie* anonyymina v. 1772. Samana vuonna hänestä tuli Göttingenin yliopiston apulaisprofessori ja vuonna 1775 filosofian (Weltweisheit) varsinainen professori.

⁴⁷ H. K. Riikonen (1998, xxi) luonnehtii häntä seuraavasti: “Historioitsijana ja etnografina tunnetuksi tullut Meiners oli antikantilaisen “maailmanviisauden” (Weltweisheit) professori Göttingenissä. Hän oli tunnettu laajasta tuotannostaan, jonka taso on sangen vaihteleva. Hän sai jo varhain “Vielschreiberin” maineen.

⁴⁸ Meinersilla on myös kyseenalainen kunnia olla ensimmäisiä tieteellisen rasismien edustajia. Hän yhdisti kulttuurien kehittyneisyyden rotutyyppeihin ja jakoi kulttuurit "villeihin", "barbaarisiiin", "alkavasti valistuneisiin" ja "valistuneisiin".

⁴⁹ Oittinen 1999, 52–53.

Psykologian luentojen filosofinen perusta

Aluksi Porthan tukeutui wolffilaiseen monimutkaiseen koulufilosofiaan.⁵⁰ Christian Wolff (1679–1754), rationalistiseen metodiin perustuvan tieteiden systeemin kehittäjä, jakoi filosofian teoreettiseen ja käytännölliseen (*esoterica* vs. *practica*) ja psykologian (opin sielusta) empiiriseen ja rationaaliseen (*empirica* vs. *rationalis*) osastoon.⁵¹ – Porthan piti jakoa hyödyttömänä: ”ej tjenlig”, ”olämplig”.⁵² – Wolffin *psychologia empirica* ja *psychologia rationalis* kuuluvat yhteen siten, että jälkimmäinen antaa rationaaliset selitykset edellisen osan empiirisille väitteille. Näissä kahdessa osastossa sielua koskevaan tieteenalaan kuuluvat tietäminen (*facultas cognoscendi*), tahtominen (*facultas appetendi*) ja kolmanneksi mielen ja ruumin vuorovaikutus (*commercium animae et corporis*).⁵³ – Porthanin mukaan, luento 1788 (OO II, 132) ja 1800 (Snellman, s. 1), psykologian luennot koskevat enemmän tietämisen osastoa, kun taas tahtominen tulee esille moraaliopin luennoilla.

Porthan katsoi Wolffin filosofian myöhemmin liian abstraktiksi ja siirtyi enemmän John Locken (1632–1704)⁵⁴ filosofiasta lähtevän empirismin kannalle.⁵⁵ Locken kokemusperäinen ja käytännönläheinen filosofia sopi paremmin Porthanille, joka halusi myös vaikuttaa yhteiskunnassa. Porthan oli erityisesti kiinnostunut kasvatuksesta ja opetuksesta, ja siihen wolffilaisella dogmatismilla ei ollut käyttöä. Porthan ei ollut tässä muutoksessa yksin, vaan kyseessä oli mieluummin yleinen filosofien ajattelussa ja esitystavassa 1700-luvun loppupuolella tapahtunut muutos. Pertti Karkama kuvaa muutosta sattuvasti:⁵⁶ ”Filosofinen ajattelu pyrittiin pukemaan niin kansanomaiseen muotoon, että se olisi mahdollisimman suuren lukijakunnan ymmärrettävissä. Tältä pohjalta syntyi populaarifilosofiaksi kutsuttu suuntaus. Sen piiriin kuuluivat myös Berliinissä toimineen ryhmän edustajat, esimerkiksi Moses Mendelssohn ja Friedrich Nicolai. – – Suomessa jo Henrik Gabriel Porthan noudatti toiminnassaan samoja periaatteita ja suhtautui penseästi filosofisiin spekulatioihin. – – Populaarifilosofit koettivat luoda umpeen sitä kuilua, joka aukesi akateemisen oppineiston ja porvarillisen

⁵⁰ Esim. affekteja koskevassa väitöksessä *Observationes circa affectus* v. 1778 Porthan ja hänen oppilaansa Abr. Eenquist tukeutuivat vielä Wolffiin, ks. Sarjala 2003, 41. Sympatiana koskevassa väitöksessä *De sympathia* (pars II, resp. J. Hoeckert, 1790), jossa kosketellaan puhetaitoa ja runoutta, tulevat enemmän esille ”käytännön” filosofit Locke, Feder ja Tetens ja erityisesti esteetikko Sulzer; mt. s. 21–27 ja 101–109. Vuoden 1785 väitöksessä *De praepiudiciis amovendis* (resp. M. Castrén, 1785), jossa päälähteenä on Locke, mainitaan myös Wolff, Wallerius, Feder, Search ja Meiners (*Revision*).

⁵¹ Christian Wolff, *Psychologia empirica* (2. ed. 1738, n. 950 s.); *Psychologia rationalis* (1737 (n. 400 s.)). Ruotsissa wolffilaisen filosofian pääedustaja oli Nils Wallerius, jonka *Psychologia empirica* Porthan käytti vuoden 1782 psykologian luentojensa oheislukemistona, ks. edellä kuva 3. Uppsalan ja Turun wolffilaisuudesta Manninen 2000, 52–53 ja 109.

⁵² Luento 1788 ja Snellman 1800 inledning; samoin jo vuoden 1771 teesissä (OO V, 16) *Parum, aut nihil potius, Psychologiae profuit ejus in Empiricam & Rationalem facta divisio* (Kinnari 2012, 160).

⁵³ Ks. edellä kuva 3. Vrt. Porthanin luento 1788, *annot. ad cap. I* (OO II, 132): ”Själen är så nära förenad med kroppen, och närmast med organa mentalia, at hon utom dem ej kan hafva något begrepp om det som är utom henne”. Väite on selvästi Locken ideaopin mukainen.

⁵⁴ Locke, John 1689 etc., *An Essay concerning Human Understanding*, London. [*De intellectu humano*, ed. G. H. Thiele, Lipsiae 1740]. Porthan viittaa useimmiten teoksen latinankieliseen versioon, joskus myös ranskannokseen *Essai sur l'entendement humain*, ks. Schybergson 1908, 236–237.

⁵⁵ Porthan ei toki luopunut kaikessa wolffilaisuudesta. Juhani Pietarinen 2003, xi ja xvii–xxi, osoittaa, että mielen ideoitten luonnetta ja assosiaatioita koskevissa väitöksissään (Fabritius ja Stadius, ks. edellä viite 45) Porthan asettuu Descartes-Leibniz-Wolff -linjalle ja jopa Lockeaa vastaan.

⁵⁶ Karkama 2006, 359.

arkikokemuksen välillä”. Porthanille tämä ”populaarisuus” tarkoitti intellektuaalista keskustelua ajankohtaisista aiheista ja aktiivista tietojen vaihtoa oppineitten välillä.⁵⁷

Christoph Meiners kuului populaarifilosofien eturintamaan. Hän halusi uudistaa akateemisen opetuksen elämänläheisemmäksi ja piti tässä työssä parhaana oppaanaan John Lockeä, jonka *Essay concerning human understanding* oli hänen mielestään käännekohta ihmistieteissä.⁵⁸ Oppikirjansa *Grundriss* esipuheessa Meiners suosittelee opiskelijoille alkajaisiksi elämäntaidon opettajia ”psykologeja” (mm. Feder, Reimarus, Bonnet, Condillac, Beattie) ja heidän jälkeensä filosofeista (”Weltweisen”) ensimmäiseksi Lockeä, jonka *Essay* on oleva sielun tutkijan pääteos (”das Haupt-Buch für den Seelenforscher”) – tosin sekin on paikka paikoin liian yksityiskohtainen ja kaippaa siksi ymmärtävän opettajan esilukua. Locken jälkeen kelpaavat luettaviksi mm. Leibniz, Sulzer ja Mendelssohn ja vain suurin varauksin spekulatiiviset filosofit Sextus, Berkeley, Hume ja Kant. Pääosan esipuheestaan Meiners omistaa Kantin arvosteluun. Erityisesti häntä ärsyttää Kantin kielen skolastinen hämäryys ja selitysten mielivaltaisuus (”willkürliche Sätze und Erklärungen”), mistä seuraa, että Kantin *Kritik der reinen Vernunft* ei sovi opiskelijan luettavaksi, sillä se voi johtaa nuoren herkän mielen harhapoluille puhumattakaan siitä, että kirjaa voisi ymmärtää ilman kokeneen opettajan ohjausta. Meiners arvostelee myös Humea, joka on kuitenkin pienempi paha viemään harhaan nuorisoa. Tällaisilla eväillä varustettuna Meiners laati oppikirjansa mahdollisimman helppotajuiseksi, niin että sen lukukappaleet sisältävät pääosin Locken ideaoppia noudattavia yksinkertaisia väitteitä ja kysymyksiä, joita Meiners valaisee runsailla kirjallisuusviitteillä ja ihmisyhteisöjen käyttäytymisestä otetuilla esimerkeillä.

Meiners – ja hänen mukaansa Porthan – jakaa psykologian ”die Seelen-Lehre” (”läran eller vetenskapen om människans själ”) neljään osaan.⁵⁹

1. Ulkoiset ja sisäiset aistimukset, ”von den äussern und innern Sinnen”, ”yttre och inre sinnen”: tuntemukset, aistimukset, ideat, käsitykset ym.
2. Mielen (sielun) kyvyt, ”die Seelen-Kräften”, ”själs krafter”, *animae facultates*: mm. järki, harkinta, muisti, mielikuviutus, huumori, lahjakkuus.
3. Kieli, ”von der Sprache”, ”om tal och språk”: kielen synty, kehitys, osa-alueet ja kirjoitus.

⁵⁷ Vrt. Franz Mikael Franzénin (1843, 397–400) arvio Porthanin luennoista: Porthanin luennot eivät olleet kuivia esitelmä tai ulkoaluttavia puheita vaan ”improviserade diskurser”; tavallisesti hän seurasi vanhempaa kompendiumia, jota hän ankaran kriittisesti korjaili huomautuksillaan ”anmärkningar” ja valaisi esimerkeillä; hän pyrki aina ymmärrettävään ja valaisevaan esitykseen, jota hänen mielestään opiskeleva nuori tarvitsi; Porthan hankki myös omalla kustannuksellaan ulkomailta kirjoja ja lainasi niitä tarvitseville, näin hän levitti etenkin saksalaista tervettä uskonviisautta (”kännedom af Tyskarnes sundare teologiska skrifter”), ks. edellä viite 14.

⁵⁸ Jo ensimmäisessä julkaisussaan *Revision* (1772) Meiners pitää oman filosofiansa perustana Lockeä. Teoksen luvussa IV ”Über die Aesthetik” s. 226–303 Meiners puhuu Locken aiheuttamasta muutoksesta psykologiassa eli varsinaisessa filosofiassa (”in der Seelenlehre oder der eigentlichen Philosophie”) – muutos tarkoittaa Locken ideaoppia.

⁵⁹ Ks. luento 1800 (Snellman), s. 2. ”Den tyske författren Meiners, hvilken wi kontel. följer, delar Psykologiska Wettenskapen i Fyra Delar.” Jako ei ole Meinersin itsensä keksimä, vaan sen perustana lienee Locken *Essay*, joka koostuu neljästä kirjasta: 1. *De intellectu*, 2. *De ideis* 3. *De vocibus sive sermone* ja 4. *De cognitione*. Monboddo 1785, joka kritisoi Locken ideaoppia, nimeää teoksensa ensimmäisen volyymin osat seuraavasti: 1. ideat ja niiden artikulointi, 2. kielen synty ja 3. yhteisö ja kieli.

4. Ihmisymmärryksen rajat: totuus ja erhe, ”über Wahrheit und Irrtum”, ”om sanning och villfarelse”.

Porthan muutti vuonna 1788 radikaalisti psykologian luentoja esitystapaa (ja ehkä myös sisältöä). Aiemmin hän oli luennoinut vielä wolffilaisen Walleriuksen latinankielisen systematiikan puitteissa⁶⁰, nyt hän käytti hyväkseen Göttingenin professorin Christoph Meinersin vuonna 1786 ilmestynyttä oppikirjaa *Grundriss der Seelen-Lehre*, joka antoi luennolle käyttökelpoisen, vain psykologiaan keskittyvän pohjatekstin. – Käsillä olevan kielentutkimusta koskevan aiheen kannalta on merkittävää, että kysymys kielestä erottautuu nyt omaksi osakseen luennon kokonaisuudessa.

Porthan valmisteli Meinersin oppikirjasta ruotsinkielisen version *Grundritning till läran om människans själ*, jakoi sen opiskelijoille ja liitti siihen luennoissaan omat kommenttinsa ikään kuin Meinersin oppikirjan viitteissä olevien huomautusten ja selitysten tilalle. Luentomuistiinpanoissa muutos näkyy siinä, että molemmat luennon elementit, kompendium ja luentomerkinnot, ovat ruotsinkielisiä ja että Porthanin omat kommentit ovat selvästi erillään Meinersilta peräisin olevasta *grundritning*-tekstistä.⁶¹ – Aiemmat Porthanin tutkijat eivät ole osanneet ottaa tätä huomioon, vaan ovat pitäneet Porthanin mielipiteinä myös *grundritning*-tekstiä.

Schybergsonin mielestä Porthan oli psykologiassaan täysin Locken kannattaja.⁶² Tässä hän on väärässä, sillä Porthan kommentteissaan usein korjaa Locken väitteitä. Schybergson siteeraa otteita vuoden 1788 luentomuistiinpanosta, mm. että ”Porthan olettaa Locken mukaisesti ulkoisten aistimusten lisäksi sisäisen aistimuksen heijastuman (inre sinnes reflexion), joka kehittyy myöhemmin kuin ulkoiset aistimukset ja antaa meille kyvyn hankkia itse tietoa”. Kyseinen ote on kuitenkin luennon pohjatekstistä, kohdasta, jossa käsitellään ihmisen tietoisuutta itsestään (*Grundritning* I, cap. 3), ja sellaisenaan se on Meinersin mielipide, jonka Porthan kääntää sanatarkasti ruotsiksi. Omissa kommentteissaan (OO II, 136–138) Porthan päinvastoin kritisoi Lockeä: Locken vieraita (outoja) tuntemuksia (”främmande känslor”) koskeva selitys ei pidä paikkaansa (”Det är osant, ehuru väl de värka något starkare”).⁶³ Porthanin kommentteista käy ilmi, että hän tarkoittaa vierailta tuntemuksilla minän ulkopuolisia vaikutteita ja tiedostamattomia epäselviksi jääviä mielteitä, *ideae obscurae*.⁶⁴ Vieraiden

⁶⁰ Psykologian luento 1782, ks. kuva 3. Logiikkaa Porthan joutui luennoimaan vielä v. 1799 – paremman oppikirjan puutteessa – Walleriuksen kuivan kompendiumin pohjalta, ks. edellä viite 30.

⁶¹ Ks. kuva 4 ja kuva 5.

⁶² Schybergson 1908, 232–233: ”I Psykologin var han helt och hållet en anhängare af Locke, vars *Essay concerning human understanding* anslog honom genom klarhet och fördomsfrihet, medan de tyska psykologernas subtilitet och pedanteri var honom motbjudande.”

⁶³ Locken mukaan (Locke II 1,2 ja II 19) *Omnes ideae a sensatione aut reflexione oriuntur*. Ideoilla on kaksi lähdettä: (1) *sensatio* eli ulkoisista objekteista tehty aistihavainto ja (2) *reflexio* eli mieleen vastaanotetun idean muokkaus, ja muita ideoita ei ole; lisäksi mieli on aina tietoinen omista havainnoistaan (ks. Pietarinen 2003, xix). Tätä viimeistä väitettä vastaan Porthan argumentoi, koska se ei anna tilaa outojen tuntemusten, minän ulkopuolisten vaikutteiden, ymmärtämiselle eikä selitä ns. ”hämäriä ideoita”. Tätä ongelmaa käsittelee Elias Stadius väitöskirjassaan *De ideis hominum obscuris* (ks. edellä viite 45).

⁶⁴ Hämäryys (ja selkeys) koskettavat niin ajattelua kuin ilmaisua. Näin *obscuritas*-tematiikka yhdistää mielen filosofian ja retoriikan, ks. Mehtonen 2002, 74–79. Porthanin filosofista tutkielmaa *De ideis hominum obscuris* vastaa retoriikan puolella tutkielma *De obscuritate orationis* (1798, resp. Nicolaus Mathesius), jossa Porthan kuvaa mystikkojen ja fanaatikkojen kielenkäyttöä ja mainitsee ”surullisina

tunteiden aiheuttajana Porthan pitää *sympatiam* ("Hutkeson har bäst utredt denna läran, och först nytiat det ordet Sympathie i Psychologisk bemärkelse")⁶⁵. *Sympatia* johtuu tunteista, joita toisten tunteet herättävät, ja kuvittelusta ("Imo genom känslor, då andras känslor värka på våra, 2do genom phantasien"). Jos assosiatiiviset mielen ideat on avain siihen, mitä *ihmisen ymmärrys* tarkoittaa, niin *sympatia* (assosiatiivinen mielentila) on avain siihen, mitä on *ihmisen halu* ("Likasom associat. idear [sic] är en clav til det man kan säga om människans förstånd; äfven så är Sympathie claven til det som kan sägs om viljan"). *Sympatia* ei ole itsensä rakastamista, vaan se on kuin vieras tartunta ("liksom af främmande smitta")⁶⁶. *Sympatiasta* johtuvat entusiasmi ja fantasiointi⁶⁷ ja niiden myötä *harhauskot* ja uskonnolliset hurmosliikkeet, kuten swedenborgilaisuus ja magnetismi jne. ("Enthusiasme och phantasie komma af Sympathien, som är både Religios. e.g. Swedenborgianismen, magneticisme etc."). – Fantasioinnin negatiivisiin ilmiöihin, harhanäkyihin, kiihkoiluun ja swedenborgilaisuuteen yms. Porthan palaa vielä kommentissaan kohtiin I 9,1 ja II 4,1 (OO II, 149 ja 165).⁶⁸

Ihmisen ymmärryksen ja halun ristiriita tulee vielä esille psykologian luennon loppukappaleissa (*Grundritning* IV 7, 4), joissa pohditaan todennäköistä tietoa ja ihmisten vakuuttuneisuutta sen arvosta ja esitetään "enemmänkin murheellinen kuin selitettävissä oleva ilmiö, että ihmiset elämässään ja teoissaan niin usein poikkeavat niistä periaatteista, joiden totuudesta he ovat vastaansanomattoman vakuuttuneita". Kyseessä on tietenkin moraalifilosofien usein esittämä ihmisten käyttäytymistä koskeva hämmästy.⁶⁹ Sen sijaan luennon lopussa (OO II, 200) on Porthanin oma mielipide latinankielisessä kommentissa, joka on jäänyt Porthanin tutkijoilta huomaamatta:

Nescio, an hoc inde efficitur, quod repraesentationes sensuales, quas Phantasia ut vividior et fortior mentis facultas exhibere solet, vehementius in animum agent,

esimerkkeinä siitä Jakob Böhmen ja hänen kaltaistensa sekä meidän Swedenborgimme ja hänen seuraajiensa kirjoitukset" (OO X, 438). Porthanin mahdollinen lähde on skottivalistaja George Campbell, joka tarkastelee hämärää kielenkäyttöä ja mainitsee "surullisina esimerkkeinä" Jakob Böhmen teosten käännökset ja sikäläisen näkyjen saarnaajan Hutchinsonin (Mehtonen 2002, 78–79). Porthan mainitsee Böhmen vielä väitöskirjassa *De autodidactis* (1802, resp. C. G. Lundenius) esimerkkinä itseoppineesta, joka oli siirtynyt "fanaatikkojen leiriin" (OO XI:2, 451). Böhmen esimerkkiä seurasi myös Turussa näkyjen saarnaaja Lars Ulstadius, ks. Porthanin teologian luento 1802 (OO II, 561–562).

⁶⁵ Tunteellinen myötäläminen, assosiatiivinen mielentila (ks. Sarjala 2003, 21–27). Porthan siis sanoo, että skottilais-irlantilainen valistusfilosofi Francis Hutcheson (1694–1746), olisi ensimmäisenä käyttänyt fysiikan alan termiä *sympatia* psykologisessa merkityksessä. .

⁶⁶ Selkeämmin Stadius (OO XI:2, 138, 152–153): Kun epäselvät ideat assosioituvat mielessä voimakkaasti toisiinsa, ne eivät tarjoa ymmärrykselle materiaa vaan yllyttävät "haluamisen" kykyä ja synnyttävät sillä tavalla ennakkoluuloja, mielipiteitä, tottumuksia ja järjestyksestä poikkeavaa toimintaa. Samoin yliluonnollisiin asioihin liitetyt ideat, kuten inspiraatiot, hallusinaatiot, näyt ja ilmestykset ovat epäselviä ideoita, fantasian aiheuttamia "harhan vesoja" (*erroris foetus*), ks. Pietarinen 2003, xx.

⁶⁷ Entusiasmilla ja fantasioinnilla voi olla toki positiivinen puolensa, kuten runouden inspiraatio. Porthan kommentoi sitä luennon osassa II 3–4, missä tarkastellaan muistia (*memoria*) ja kuvittelukykyä (*phantasia, imaginatio*); ks. edellä kuvat 4 ja 5.

⁶⁸ Ks. edellä viite 44. Porthan käsittelee aihetta usein teeseissään, ks. Viljamaa 2003, xxiii–xxvi; Kinnari 2012, 176–181.

⁶⁹ Kyseistä paradoksia selvittää Sulzer kirjoituksessaan "Erklärung eines psychologischen paradoxen Satzens, dass der Mensch zuweilen nicht nur ohne Antrieb und ohne sichtbare Gründe sondern selbst gegen dringende Antriebe und überzeugende Gründe handelt und urtheilt" (Sulzer 1773, 99–121); Stadius viittaa tähän kirjoitukseen: *de his omnibus praeclare disputat Sulzer* (OO XI:2, 149).

commotionesque animi majores excitent,⁷⁰ quam ideae intellectuales, quas memoria conservat atque in animum revocat. Praeterea nos multis ideis obscuris duci, iisque convenienter nos agere, nescio qua consuetudine, qui animum attenderit ad hanc rem, deprehenderet.

”Ehkäpä ne mielen representaatiot, joita vilkas ja voimakas mielikuvitus tuottaa, vaikuttavat kiivaammin ja aiheuttavat suurempia mielen liikkeitä kuin järjen ideat, joita muisti säilyttää ja palauttaa mieleen. Lisäksi meitä ehkä johdattelevat monet hämärät ajatukset ja me toimimme eräänlaisesta tottumuksesta niiden mukaan; tämän asian saattaisi selvittää se, joka asiaan tarkemmin perehtyy.”

Lopussa Porthan antaa siis tutkimusaiheita: Mitä ovat muisti ja mielikuvitus? Mitä ovat hämärät ideat? Ja opiskelijat vastaavat kysymyksiin: Johannes Fabritius tutkielmassaan *De vera notione memoriae* ja Elias Stadius tutkielmassaan *De ideis hominum obscuris*.

Edellisestä on tehtävä kaksi Porthanin luentoja koskevaa johtopäätöstä. Ensiksi, Porthanin luennot eivät olleet kuivia dogmaattisia opinalan esittelyjä vaan ”eläviä diskursseja”, joissa keskusteltiin ajankohtaisista aiheista ja ennen kaikkea annettiin ohjeita ja ajattelemisen aiheita niin arkielämää kuin opiskelijoiden akateemista elämää varten.⁷¹ Ohjeet ja neuvot sekä tutkimusaiheet tulevat sitten konkreettisesti esiin akateemisissa diskurssissa, väitösteeseissä ja kokonaisissa väitöskirjoissa. Toiseksi, mikä on tärkeää käsillä olevan kielentutkimusta koskevan aiheen kannalta, Porthanin omat mielipiteet voidaan saada luentomuistiinpanoista esiin vain erottamalla huolellisesti toisistaan luennolla käytetty pohjateksti ja opiskelijan luennosta tekemät muistiinpanot. – Tämän muistutuksen jälkeen siirryn tarkastelemaan artikkelini alkuperäistä aihetta ”Kieli Porthanin psykologian luennoissa”.

III. Kieltä koskeva pohdinta psykologian luentojen osana

Muistiinpanojen vertailu voi antaa monenlaista tietoa. Aikaisempien vertaaminen myöhempiin voi kertoa esimerkiksi Porthanin opetuksen kehittymisestä. Edellä olemme jo todenneet, että vuonna 1788 Porthan muutti luentonsa esitystapaa merkittävästi. Samasta luennosta laadittujen muistiinpanojen vertailu voi antaa tietoa luentojen toteutuksesta ja muistiinpanojen laatimisesta sekä oppilaitten taidoista ja asenteista. Muistiinpanojen sisältö voi riippua oppilaan mielenkiinnon kohteista tai luennoitsijan painotuksista. Jälkimmäinen syy on ilmeinen Porthanin luennoissa. Porthan halusi ottaa kantaa ajankohtaisiin asioihin, ja hän halusi myös ohjata opiskelijoitaan ottamaan ajankohtaisesti mielenkiintoisia tutkimusaiheita.

⁷⁰ Vrt. Fabritius 1789 (OO XI:2, 22) *Porro non minus consentiente hominum opinione asseritur, Phantasiam ut vividiorum & fortiorum, vehementiorum quidem mentis attentiorum elicere, ac commotiones animi majores excitare.*

⁷¹ Logiikan luennoissaan 1793 Porthan selittää elävää opetusmenetelmäänsä (*viva institutio*) ja antaa opiskelijoille yksityiskohtaiset ohjeet luennon seuraamiseksi: 1. Lue selitettävä kompendium. 2. Kuuntele tarkkaavaisesti. 3. Kysy epäselväksi jääneestä asiasta. 4. Tee muistiinpanoja mutta ei kaikkesta, mitä luennolla sanotaan. 5. Lue mitä olet merkinnyt muistiin. 6. Keskustele aiheesta ystävien kanssa, sellaisten joille katsot olevan siitä hyötyä – hyvän seuran saamiseen tarvitaan elämänviisautta ilman että pitäisi olla ”petit-maitre” (Schybergson 1908, 210).

Olen tutkinut kolmea muistiinpanoa, joissa kaikissa on sama pohjateksti, *Grundritning*. Vertailu perustuu vain luennon kieltä koskevaan osaan III ”Om tal och språk”, joten luentomerkintöjen laajuutta koskevat huomiot ovat vain suuntaa-antavia.

a) Luennessa 1788 (Waldstedt) kieltä koskeva osa 11 painosivua (OO II, 177–187). Sivulla on vain muutama kommentti eikä yhtään kirjallisuusviitettä, joten muistiinpano on Porthanin kieltä koskevan opetuksen sisällön arvioinnin kannalta lähes hyödytön. Mutta esim. estetiikan, tieto-opin ja moraalin tutkijalle se on hyödyllinen.

b) Luennessa 1800 (NN) *Grundritning*-tekstin kieltä koskevan osan laajuus on 9 sivua ja siihen liittyvien erillisessä vihkossa olevien merkintöjen *Annotationer* laajuus 18 sivua. Siis kommenttiosio, joka kertoo siitä, mitä Porthan opetti luennollaan, on huomattavasti laajempi kuin pohjateksti. Luontomerkintöjen tekijä oli mahdollisesti kiinnostunut nimenomaan kielentutkimuksesta tai oli muuten hyvin tunnollinen opiskelija.

c) Luennessa 1800 (Snellman) kieltä koskevan osan laajuus on 27 sivua. Omalla luentomerkinnöille varatulla palstalla on lyhyehköjä kieltä koskevia kommentteja, joissa on myös muutamia viittauksia tutkimuskirjallisuuteen. Kielentutkimuksen kannalta muistiinpano ei ole kovin antoisa, mutta mm. filosofianhistorian (Kantin filosofia, ks. Oittinen 1999), kasvatustieteen ja tieto-opin kannalta se on hyödyllinen. Henric Snellman itse väitteli aiheesta *de crimine atheismi*. Väitöskirjassa mainitaan kyllä fanaattisuus yhtenä ateismin aiheuttajana, mutta muuten siinä ei näytä olevan yhteyksiä psykologian luento.

Pohjateksti, *grundritning*, on pienin poikkeuksin kaikissa kolmessa samanlainen.⁷² Vuoden 1800 *grundritning*-tekstit ovat kopiota vuoden 1788 laadituista kappaleista. Pohjateksti on lähes suora käänös Meinersin *Grundriss*-oppikirjasta. Muutamia kappaleita Porthan lyhentää – ehkä siksi, että hän ei kokenut poistettua kohtaa relevantiksi omalle luennolleen. Meinersilla on runsas viiteapparaatti: kirjallisuusviitteitä ja esimerkkejä varsinkin alkukantaisista kielistä. Porthan ei toista niitä vaan laatii omat luentokomentit, joissa hän ottaa esimerkkejä lähinnä kreikasta, latinasta, ruotsista ja suomesta. – Seuraavaksi tarkastelen muutamien muistiinpanoista otettujen näytteiden avulla Porthanin omia mielipiteitä kielistä ja kielentutkimuksesta.⁷³

Kielentutkimuksen historiaa

Porthan oli vuonna 1800 täysin omaksunut Meinersin käsityksen kielen asemasta osana psykologiaa.

Meiners, Vorrede: ”Der dritte der Psychologie umfasst die Lehre von der Sprache und Schrift, oder von der vornehmsten Zeichen, wodurch wir nicht nur unsere Gedanken, und Empfindungen ausdrücken, sondern durch welche allein wir auch zu denken im Stande sind.”

⁷² Opiskelijan kirjoitusvirheitä, esim. Alla språk kunna delas i half råa, halfodlade eller helt odlade, po. helt råa (Snellman 8 § 1); somliga (po. hemliga) språk (Snellman 9 § 2); detta ena, po. egna (Waldstedt 9 § 1); variantteja: perceptioner / känningar, upväxa / upkomma, åthäfve- / åtbördsspråk, heter naturligtvis / betyder vanligtvis (jälkimmäiset Snellmanilla, joka lienee korjannut sanat omaa kielitajuaan vastaaviksi).

⁷³ Ks. myös tämän artikkelin loppuun laatimani LIITE, jossa on näytteitä laajimmasta muistiinpanosta 1800 (NN).

1800 (Snellman) ad 1 § 1⁷⁴: ”Utan språk kunde våra själs krafter hvarken utveckla sig eller upodlas; ergo hör läran om Språk i allmänhet til Psychologien.”

1800 (NN) ad 8 § 1: ”Tanke och språk äro nära förenade, derföre måste språket få rum i Psychologien.” (ks. edellä kuva 2.)

Psykologian oppikirjan kieltä koskevan osan alussa (1 § 1) Meiners sanoo, että kreikkalaiset ovat kyllä esittäneet laajoja tutkimuksia kielestä, mutta meidän ajallemme niistä on jäänyt vain vähän hyötyä: vasta “edellisen sukupolven ja meidän sukupolvemme aikana” (18. vs.) tärkeä oppi kielestä on saanut sille kuuluvan aseman. Viitteessä hän sitten luettelee tärkeimmät oman aikansa yleiskielitieteelliset tutkimukset: James Harris⁷⁵, Charles de Brosses⁷⁶ ja Monboddo⁷⁷; ja lisäksi James Beattie⁷⁸ sekä J. H. Lambert⁷⁹.

Meinersin painotus kielitieteen uudesta noususta 1700-luvulla jää Porthanilla jokseenkin pimentoon, tosin hän, 1800 (Snellman) ad 1 § 1, luettelee kieltä yleensä koskevia kirjoituksia, joiden mukana ovat myös Meinersin tärkeimmiksi katsomia tutkimuksia (Adam Smith, Monboddo, Harris, Condillac, De Brosses, Herder, Batteux). Porthan sen sijaan tarttuu kysymykseen kreikkalaisten asemasta kielitieteessä ja huomauttaa, Snellman (1800) ad 1 § 1, että kreikkalaisten kansallinen ylemmyudentunto ei sallinut heidän tutustua vieraisiin, barbaarisiin kieliin (”deras nationella högfärd tillåt dem ej at lära utländtska språk, hvilka de antågo såsom barbariska”). Saman luennon toinen opiskelija, 1800 (NN), on merkinnyt vihkoonsa pitkän kommentin, jossa Porthan vertaa vanhan ajan kreikkalaisia nykyajan ranskalaisiin muiden kielten halveksijoina:⁸⁰

”He olivat yhtä tulisia ja vilkkaita kuin meidän aikamme ranskalaiset sekä ihastuneet siihen, mikä oli heidän omaansa, ja he kutsuivat muita barbaareiksi, joka täydelleen vastaa sanaa ’hirviöitä’ so. sellaisia, joiden kieli on niin kauheata, ettei sitä saattanut kuulla saamatta korviansa kipeiksi. Vieläpä kreikkalaiset kirjailijatkin jakoivat ihmiset kahteen kansaan, kreikkalaisiin ja barbaareihin, niin että kun he sanovat, että kaikki ihmiset tietävät sen, kuuluu se heidän kirjoituksissaan: kreikkalaiset ja barbaarit tietävät sen. Kun roomalaiset olivat heidät kukistaneet, olivat he kolmantena kansana. Ulkomaalaisia sanoja vääntelivät kreikkalaiset hirveästi niin kuin ranskalaisetkin. Nämä välittivät niin vähän ulkomaalaisista, että kaksi upseeria löi vetoa oliko Pietari Tanskan vai

⁷⁴ Erottaakseni luentomerkinnyt pohjatekstistä käytän latinan prepositiota ”ad” tarkoittamaan luentomerkinntä: esim. ad 1 § 1 = ”luentomerkinntä 1. kappaleen pykälään 1”.

⁷⁵ *Hermes, or a philosophical inquiry concerning universal grammar* (1751): Kieliteoria, joka pohjautuu lauseiden loogis-semanttiseen analyysiin. Meiners ja Porthan viittavat siihen sanaluokkien määrittelyssä.

⁷⁶ *Traité de la formation mécanique des langues et des principes physiques de l'étymologie* (1765) esittää materialistisen kielen syntyä ja kehitystä koskevan teorian, missä sanoja käsitellään äänteitten fysiologisen artikulaation kuvina; sisältää runsaasti esimerkkejä eri kielistä. Meiners käytti M. Hissmannin toimittamaa saksankielistä laitosta (1777). Selityksenä niille, jotka ihmettelivät, miksi hänellä on samanlaisia huomioita kuin Hissmannilla, Meiners toteaa, että Hissmann oli katsonut monet hänen psykologian luennoillaan esittämänsä ajatukset (”manche Gedanken aus meinen Vorlesungen über die Psychologie”) sopiviksi liittää Brossesin käännöksen kommentteihin.

⁷⁷ *Of the origin and Progress of language* (1772): Ideaoppiin pohjautuva luonnollisia kieliä analysoiva kieliteoria. Meiners ja Porthan käyttivät E. A. Schmidin toimittamaa ja Herderin esipuheella varustettua saksankielistä laitosta (1785).

⁷⁸ *Dissertations moral and critical* (1783), ch. 2: The Theory of Language.

⁷⁹ *Neues Organon* (1764).

⁸⁰ Saksalaisten vaikutusta? Ks. edellä viite 10.

Venäjän pääkaupunki. Kreikkalaiset eivät siis ole rikastuttaneet kielitiedettä tekemällä vertailuja, mutta teräväpäisiä kun olivat, ovat he mietiskelleet kieltä yleensä ja heillä on muutamia nerokkaita tuumia siitä” (suom. Palander 1901, 121).

Jatkossa Meiners mainitsee mm. Condillacin, Johann Herderin⁸¹, J. G. Sulzerin⁸² (jonka kanssa Meiners, s. 114, sanoo olevansa ”kielen materiaa koskevissa kysymyksissä samaa mieltä enemmän kuin kenenkään muun”) ja Leibnizin.⁸³ Porthan on hyvin säästeliäs viittaamaan tutkimuskirjallisuuteen, laajin viittaus on Harrisin kielioppiin, 1800 (Snellman) ad 6 § 1: ”Af den ofta omärkeliga likhet, som finnes mellan alla språk samlar man et helt, och deraf formeras de så kallade Grammaticae Universales⁸⁴ eller Philosophicae. Sådan är Harris *Hermes*: En Grammaticus bör känna 1) språket 2) äfn andra språk och föreställa jämförelser 3) den Philosophiska grammaticum.”

Vuoden 1788 muistiinpanossa on niukasti kielentutkimusta koskevia huomatuksia, niin että sen pohjalta on vaikeaa sanoa, onko Porthanin tutkimustieto lisääntynyt vuosien 1788 ja 1800 välillä – tällaisia johtopäätöksiä voi mieluummin tehdä luennon muissa osissa olevien kommenttien ja vuoden 1788 jälkeen ilmestyneiden väitöskirjojen avulla. Vuoden 1788 muistiinpanossa on toki pari huomautusta, jotka kertovat silloisesta tutkimuskirjallisuudesta, 1788 (Waldstedt) ad 4 § 1–2:

“Tonitru, dunder, bronte. Hväse, susa, darra, pipa, bruma, sparka, spruta. splittra, loq. Kucko, bous och orge, arg ira, (*irritare*), anemos, anima, ande, inde amisit. hård, skråflig, af analogia effectum. Den blindas idee om skarlakans⁸⁵ färgen genom en slags analogie.” “NB. Som ögonen ej göra tjenst utan då det är ljust, fans ock hörbara tecken därtill vigare.”

Tekstissä on sekava luettelo luonnonääniä, jotka siirtyvät ensiksi äänen aiheuttajia tarkoittaviksi sanoiksi ja sitten eräänlaisen aistianalogian avulla monia merkityksiä omaaviksi kantasanoiksi, ts. lyhyt onomatopoeettinen teoria kielen synnystä, johon liitetään huomioita idea- ja aistiopista (Locke – Monboddo – Herder). Sanaluettelosta, jossa ruotsin ja suomen sanojen ohessa ovat myös kreikan sanat *bronte*, *bous*, *orge* ja *anemos*, voimme päätellä, että Porthanin lähde on Sulzer, jota myös Meiners piti tärkeimpänä oppaanaan.⁸⁶ Tietysti lähteinä voisivat olla myös Monboddo, Herder tai De

⁸¹ Herderin palkintokirjoitus (”Preisschrift”), joka julkaistiin nimellä *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772).

⁸² *Vermischte philosophische Schriften* (1773).

⁸³ *Nouveaux essais* (1765): Locken ideaopin kritiikkiä.

⁸⁴ Myös Avellan 1795 mainitsee yleiskielioopin (*grammatica universalis*), ks. edellä s. 14 ja viite 19.

⁸⁵ Italian kielestä (*scarletto* = helakanpunainen vaate) tehty uuslatinan sana *scarlatina* tarkoittaa tulirokkoa. Mahdollinen lähde on Monboddo I. 5–8, jossa tätä ”analogista vaikutusta” selitetään suunnilleen seuraavasti: sisäinen kivun tunne yhdistyy jonkin ulkoisen objektin, esim. polttavan esineen tuntemukseen. Luennon aisteja koskevassa osassa I cap. 2 Porthan mainitsee huomatuksissaan englantilaisen sokean matemaatikon Nicholas Saundersonin, joka kirjoitti aritmetiikasta, mekaniikasta ja optiikasta, kykeni erottamaan värejä ja tunnisti koskettamalla (OO II, 134). Saunderson esiintyy fiktiivisenä henkilönä Denis Diderot’lla *Lettre sur les aveugles à l’usage de ceux qui voient* (1749). Sokeana syntyneen tapausta tarkastelee myös Locke II 9, 8, mutta Locke ei mainitse Saundersonia, joten Porthanin lähde lienee Diderot. Toisaalta myös Meiners, *Grundriss* I 2 § 3, mainitsee sekä Saundersonin että Diderot’n. Aihetta koskettelee myös Sulzer 1773, 166–168.

⁸⁶ Sulzer 1773, 174–177 käsittelee yksityiskohtaisesti kielen syntyä ensimmäisistä sanoista sanojen aistianalogian mukaiseen johtamiseen; mukana ovat mm. yllä mainitut kreikan sanat.

Brosses, jotka Snellman mainitsee samassa tekstiyhteydessä: ”(ordens afstamning) Med sådant hafva ock [...] Herder (prooemium) Monboddo, De Brosse (om språkens mekaniska formande) sysselsatts sig.”

Herderin vaikutus Porthanin kielikäsitteisiin

Porthan tunsu Herderin kieltä koskevat kirjoitukset varmasti jo pitäessään luentoaan vuonna 1788⁸⁷, sillä Meiners siteeraa Herderiä täsmällisesti (*Preisschriftin* sivuille viitaten) ihmisen puhekykyä sekä kielen syntyä ja kehitystä koskevissa kappaleissa (*Grundriss* III cap. 3 ja cap. 4 § 2). Hämmästyttävää kuitenkin on, että Porthan ei mainitse Herderiä ao. kohdissa eikä ota millään tavalla kantaa niissä esitettyihin Herderin mielipiteisiin. Ehkä Porthan piti Herderin teoriaa liian vaikeaselkoisena selitettäväksi opiskelijoille.

Meiners, *Grundriss* III cap. 3, torjuu ehdottomasti, ilman todisteita, Herderin käsityksen (“so etwas glaubt Hr. Herder S. 49, 143 seiner Preisschrift über den Ursprung der Sprache”), että puhekyky, joka erottaa ihmisen eläimestä, on ihmiselle ominainen (luonnollinen) kyky tai ominaisuus pyrkiä jatkuvaan itseilmaisuun. Sen sijaan Meiners kannattaa Sulzerin mielipidettä (“eben so dachte Sulzer S. 267 seiner vermischten Schriften”), että ihmisen ja eläimen ero perustuu siihen, puuttuko vai löytyykö artikuloitujen äänneitten tuottamiseen välttämättömiä ääntöelimiä. Porthanilla ei ole tähän kohtaan mitään huomautuksia ja pohjatekstinkin käännökset vaikuttavat opiskelijoiden tekemiltä: kielivirheet ja sekavasti kasatut virkkeet osoittavat, että opiskelijat eivät ymmärtäneet kyseisessä kohdassa esiteltyä ihmisen puhekykyä koskevaa teoriaa.⁸⁸ *Grundritning* III cap. 4 § 2 esitetään kysymyksiä, miten ihmiset ilmaisivat konkreettisia objekteja, jotka eivät päästä ääntä, ja miten abstrakteja, täysin näkymättömiä objekteja. Meiners, *Grundriss* jatkaa seuraavasti ”Auf diese Fragen antworten die einige (de Brosses und Hr. Herder S. 94. 97 seiner Preisschrift), dass der Mensch ein denkendes *sensorium commune* sey, und alle Gegenstände, die in seine übrigen Sinne wirkten, so bezeichnet habe, als wenn sie auf dieselbige oder eine ähnliche Art sein Ohr afficirt hätten”.⁸⁹ Porthan jättää koko virkkeen kääntämättä. Luentuhuomautuksissa todetaan ainoastaan, että ”auktori esittää kysymyksiä, joihin hän jatkossa vastaa”, ja aletaan sen jälkeen käsitellä toista aihetta, kielten vertailua, 1800 (NN) ad 4 § 2: ”Auct. gör sig här frågor, h:ka han sen i de följ[ande] beswarar. Curieust at Swenskan och Grekiskan ha många lika ord. etc.”

Näyttää siis siltä, että Porthan ei omaksunut Herderin vaikeaselkoista kielen syntyä koskevaa teoriaa mutta saattoi viitata häneen sanojen johtamista ja kielten vertailua koskevissa kommentteissaan. Edellä mainittu huomautus, 1788 (Waldstedt), ”NB. Som ögonen ej göra tjenst utan då det är ljust, fans ock hörbara tecken därtill vigare” ei riitä

⁸⁷ Herderin teosten tuntemuksesta Suomessa, Riikonen 2006, 261–268.

⁸⁸ Herderin kieliteoriasta, Karkama 2006, 363–366. Porthanin kirjastoon kuului useita Herderin teoksia, mm. *Abhandlung* ja Herderin esipuheella varustettu Monboddon saksankielinen versio, johon Porthaan viittaa ohjaamissaan väitöksissä vuonna 1789.

⁸⁹ *Sensorium commune*, (aistillinen) tiedostaminen kuulon kautta. Ks. Karkama 2006, 363: Kuulo sijoittuu Herderin mukaan tuntemusten ja näköaistin väliin. Kuulon kautta me olemme luonnon koulussa ja opimme myös abstrahoimaan ja puhumaan.

todisteeksi Herderin vaikutuksesta vaan Porthanin lähteenä on mieluummin joko Monboddo tai Sulzer.

Kysymys Herderin suomalaisesta vastaanotosta koskee enemmän kansanrunouden tutkimusta kuin kielentutkimusta. Yhtenä varhaisimmista kohtaamisista Herderin tuotannon kanssa on mainittu vuosi 1787, jolloin Porthan kirjallisuuden historian luennollaan käsitteli myös kielen syntyä [*Historia litterarum*, OO III, 78]. Porthan esitti tällöin, miten ”kaikki kansat ovat harjoittaneet runoutta ennen kuin filosofiaa, koska jälkimmäinen aina edellyttää abstraktia ajattelua ja ilmaisua”.⁹⁰ Porthanin lähde voisi kuitenkin olla Meiners, jonka Kreikan ja Rooman tieteenhistoriaa koskevaa teosta (Meiners 1781–1782) hän samassa luennossa ylistää (ks. edellä s. 22). Faabelia koskevassa väitöskirjassa *De apologo* 1802 (OO X, 496–497) Porthan kiittelee Herderiä, jonka runofaabelin arvosta puolesta esittämät argumentit (*Zerstreute Blätter* 3, 126) ovat hänen mielestään jopa parempia kuin Meinersin samansuuntaiset mielipiteet: *Nobis autem Herderi disputatio multo etiam magis probatur, quam quae pro eadem re illustranda habet Meiners* (Meiners 1781–1782, II, 73 ss.).

Kielentutkimuksen lähdeaineisto

Primitiivisten kansojen kielenkäyttöä koskevaa aineistoa Meiners ja Porthan ammensivat enimmäkseen Monboddon ja De Brossesin teoksista.⁹¹ Sen lisäksi Meiners viitteissään mainitsee lukuisia tutkimusmatkailijoiden, lähetyssaarnaajien, merenkulkijoiden yms. alkukantaisten kansojen kuvauksia. Meinersin usein mainitsemat lähteet, joihin myös Porthan viittaa ohjaamissaan väitöksissä,⁹² ovat Jällivaaran kirkkoherran Pehr Högströmin Lappmarkin kuvaus⁹³ ja jesuiittalähetyssaarnaajan Martin Dobrizhoferin kertomus Paraguayin abiponi-intiaaniesta.⁹⁴ Kirjasta ilmestyi lyhennelmä *Göttingische Gelehrte Anzeigen* -lehdessä, minkä Porthan julkaisi ruotsinkielisenä käännöksenä *Åbo Tidningarissa* maanmiestensä huviksi ja hyödyksi (”med både nöje och nytta”).⁹⁵ Porthan ei siis itse kirjoittanut artikkeleita. Mutta kirjoitus toki on osoitus Porthanin suuresta kiinnostuksesta alkukantaisia kieliä kohtaan. Kirjoitus on mieluumminkin eräänlainen tuliainen Porthanin Göttingenin matkalta, jonka jälkeen hän seurasi aktiivisesti saksalaisten aikakauslehtien kirjoituksia.⁹⁶

Porthan ottaa luentoihinsa esimerkit hänelle tärkeistä kielistä, kreikasta, latinasta ja ruotsista sekä suomesta, mutta nimeää vain harvoin niihin liittyvää tutkimuskirjallisuutta. Tähän on selkeä syy: Porthanin tutkimusaihe on filosofinen ja siksi myös

⁹⁰ Riikonen 2006, 269–270.

⁹¹ Ks. Avellan 1795, jossa mainitaan pohjoisen ja eteläisen Amerikan ”sivistymättömien barbaarien kieliä” esimerkkeinä siitä, miten kieli ilmentää kansan kulttuurin kehitystasetta. Porthan viittaa kohdassa Monboddoon (1785, I, c. 6–8), joka ”on huomauttanut niiden kielten luonteesta, joita esim. huronit, karibit ja muut villiheimot puhuvat” (Kajanto 1982, 316). Siteeraus osoittaa, että Porthanin luennoilla oli ollut puhetta barbaarisista heimoista enemmän kuin käsillä olevista muistiinpanoista voi päätellä.

⁹² Ks. Lindebäck 1789 (OO X, 87) ja Avellan 1795 (OO X, 426; Kajanto 1982, 316).

⁹³ *Beskrifning öfver Lapmarker* (1747).

⁹⁴ *Historia de Abiponibus* (1784).

⁹⁵ Om Apibonerne i Södra Amerika, *Åbo Tidningar* 1785.

⁹⁶ Tunnettu esimerkki Porthanin ja Göttingenin oppineitten välisestä tieteellisten kirjoitusten vaihdosta on Porthanin kirjoittama Suomen maantieteen kuvaus, jonka A. L. von Schlözer julkaisi vuonna 1779 kuuluisassa sarjassaan *Briefwechsel* nimellä ”Neueste Nachrichten über Finnland, dem europäischen Kanada”, ks. OO XIII, 347–357 ja Tiitta 2007, xviii.

tutkimukselliset lähteet ovat filosofisia. Esimerkiksi teologiien ja Raamatun kielten tutkijoiden kysymyksenasettelut ovat historiallisia ja filologisia eivätkä ne siksi kuulu filosofisen kielen syntyä ja kehitystä koskevan aiheen käsittelyyn (luento 1800 b, ad. cap. 4: ”Men denna undersökning är historisk och philologisk, h:ken ej hör hit”; samoin ad cap. 10: kielten polveutuminen yhdestä kielestä on ”en Historisk fråga”).⁹⁷

Porthanin mielestä on täysin erheellistä johtaa kaikki kielet hepreasta. Johannes Avellanin puolustamassa väitöksessä (1795), joka pohjautuu Porthanin luentoihin (ks. edellä s. 14), kehoitetaan huolellisuuteen tehtäessä sanojen vertailuun perustuvia kielten sukulaisuutta koskevia johtopäätöksiä: Tutkijan on tunnettava hyvin vertailtavat kielet, ja tällöin ei riitä vain kahden kielen vertaaminen toisiinsa vaan vertailuun tulee ottaa useampia, jotta nähtäisiin, mikä on yhteistä lukuisille ja mitä yksi kansa on lainannut toiselta. Hyvää työtä on Johannes Ihren *Glossarium*, jossa muinaisen Skandinavian paikannimien perusteella tehdään luotettavia johtopäätöksiä, kun taas Bochardus⁹⁸, Rudbeck⁹⁹ ja muut erehtyvät, tehdessään päätelmiä vain parin kielen perusteella ja johtaessaan siten kaikki kielet hepreasta (Kajanto 1982, 312–315). Sama asia on myös luennossa 1800 (Snellman) ad 4 § 2: ”Ihre, *Glossarium Sviogothicum*, tutkii meidän sanojemme sukujuuria. Samanlaista tutkimusta on harjoittanut myös eräs Bochardus, joka johtaa kaiken hepreasta.” – Porthanin kasvavasta kiinnostuksesta suomen sukukieliin kertoo luentomerkintä 1800 (NN) ad 10 § 1, jossa hän varoittaa sanakirjojen kirjoitusvirheistä ja kertoo, että ”hänelle näytettiin Göttingenissä suurena harvinaisuutena Fischerin *lexicon polyglotton*, mutta hän huomasi, että useimmat suomalaiset sanat olivat siinä väärin kirjoitettuja”.

Tarkastelen lopuksi kolmeaa teemaa, joista kaikista on laajahkot muistiinpanot luennossa 1800 (NN); ks. artikkelin lopussa oleva LIITE. Teemat ovat kielen synty ja kehitys (kap. 4), kielten erilaiset kehitystasot (kap. 8) ja kielen varieteetit (kap. 9). – Tämä artikkeli ei anna tilaa analysoida otteita tarkemmin. Esittelen tekstit kuitenkin siinä uskossa, että tulevat tutkijat, jotka haluavat selvittää, millainen kielentutkija Porthan todellisuudessa oli, löytävät niistä uteliaisuutta herättäviä aiheita.

Kielen synty ja kehitys

Kap. 4. Om språks ursprung och fortbildande

Porthanin luennon kulun voi nähdä parhaiten luentomuistiinpanosta 1800 (NN). Aihetta on käsitelty kahteen kertaan: ensiksi on johdettava kysymyksenasettelu, toiseksi pykälä pykälältä kulkeva yksityiskohtainen kommentointi.

⁹⁷ On ymmärrettävää, että Porthan ei tässä yhteydessä mainitse tuttuja heprean kielen tutkijoita, ystävänsä Uppsalan C. Aurivilliuusta tai Turun kollegaansa C. A. Clewbergiä. Kummaltakin hän oli toki saanut virikkeitä kansanrunouden tutkimukseen. V. 1766 kirjoittaessaan *De poësi Fennica* -tutkimustaan Porthan siteeraa Aurivilliuksen *De poësi Biblica* -teosta. Tällöin Porthan ehkä vielä uskoi suomen ja heprean sukulaisuuteen, mutta ei enää 1780-luvulla.

⁹⁸ Samuel Bochard (1599–1667), tunnettu ranskalainen Raamatun tutkija, piti hepreaa ensimmäisenä kielenä, josta muut kielet olisivat polveutuneet.

⁹⁹ Olof Rudbeck vanh. (1630–1702), Ruotsin suurvaltaideologian ikoni, yritti todistaa, että ruotsi olisi ihmiskunnan alkukieli, josta myös heprea olisi kehittynyt. Olof Rudbeck nuor. (1660–1740), mm. Lapin luonnon tutkija, oli maltillisempi ja yritti ainoastaan todistaa, että saamen kieli olisi heprean sukua.

Johdanto: filosofinen kielen alkuperää koskeva kysymys:¹⁰⁰

”(Kielen alkuperää) koskeva oppi on merkittävä ihmiskunnan historiassa. *Rousseau*n paradoksi siinä on seuraava: Kieli vaatii valistunutta ymmärrystä, mutta ihmisillä ei voinut olla valistunutta ymmärrystä ennen kuin heillä oli kieli; siis he eivät voineet keksiä kieltä. Mutta, *nota bene*, heidän kielensä ei ollut alussa täydellistä, ja epätäydellisen kielen keksimiseen ei tarvita valistunutta ymmärrystä vaan ainoastaan murunen sitä. Eikä tapauksen esittäminenkään ole kovin täydellistä. Siksi jotkut viisaat teologit ovat kutsuneet sitä viattomuuden tilaksi (”menlöshets tilstånd”), sillä kaukana siitä, että kaivettaisiin esiin jotakin syvällistä tietämystä, heillä on kyse tilasta, joka muistuttaa viatonta lapsuutta. Mutta tällainen tutkimus on historiallista ja filologiaa, mikä ei kuulu tähän. Filosofit tyytyvät asettamaan *in abstracto* tämän kysymyksen seuraavasti: onko ihminen voinut keksiä kielen ilman välitöntä opetusta?”

Süssmilch uskoi, että ihminen ei ole voinut itsestään oppia puhumaan. Samoin muutamat vanhemmat teologit uskoivat, että puheen lahja ei ole myötäsyttyistä, mistä seuraisi, että jumala olisi antanut sen, ja edelleen siitä olisi seurauksena, että kaikki kielet olisivat peräisin tuosta ensimmäisestä kielestä ja poikkeamat siitä olisivat vain murteita. Mutta onhan kielten välillä suuria eroja: tätä vastaan voitaisiin toki huomauttaa, että huolimatta epäilyistä suuresta erosta voisi kuitenkin olla mahdollista, että kielet ovat samaa alkuperää, sillä muutokset niissä ovat tapahtuneet vähitellen. Ensiksi tunnettiin luultavasti muutamia esineitä, sitten matkittiin elinten ääniä ja vastaavasti ääntyviä esineitä, kuten *bracka*, *klinga* jne.”¹⁰¹

Yksityiskohtia koskevat kommentit

§. 1. ”samhälls tillstånd”, kielen synty edellyttää yhteisöä:

Tällä ei tarkoiteta yhdyskuntaa (*borgerligt*), vaan että asuttiin yhdessä. Ihminen yksin ei tarvitse puhetta, yhteisössä (*societet*) sitä tarvitaan, ei yksin ajattelemiseen. Mitä siis on puhe? Väline kommunikoida (*communicera*) ajatuksiaan toisten kanssa, ja kieli on sitä täydellisempi, mitä taitavampi se on. Ensiksi on täytynyt olla kaksi ihmistä, ja näin syntyi yhteisö. Missä hoidetaan hedelmäpuita ja harjoitetaan maanviljelystä, siellä syntyy helpoimmin yhteisöjä;

¹⁰⁰ Porthan seuraa tässä Herderin palkintokirjoitusta (ks. edellä viite 81), jossa Herder polemisoi kolmea vallitsevaa kielen alkuperää koskevaa näkemystä vastaan: kieli on kehittynyt ihmisen ollessa luonnon-tilassa (*Rousseau*), kieli on jumalallista alkuperää (*Süssmilch*), kieli perustuu ihmisten väliseen sopimukseen (*Condillac*), ks. Oesch 2006, 76. Porthan esitteli uskonnonhistorian luennoissaan v. 1795 Herderin kirjoituksen aiheen seuraavasti: ”Hän (Herder) on kirjoittanut mainioita kirjoituksia: *Ueber den Ursprung der Sprache*; Pariisin [sic, po. Berliinin] tiedeakatemia julkaisi 1771 palkintokirjoituksen siitä, kuinka kieli on syntynyt. Muutamat väittivät, että Jumala on välittömästi opettanut ihmisille kielen. Jean Jaques [sic] *Rousseau* kirjassaan *Sur l'origine de l'égalité* osoittaa vaikeuden puhua, ja tämän takia akatemia esitti tuon kysymyksen. Muuan *Suesmilch* väitti *Rousseau*n kanssa, että puhumiseen tarvittiin yliluonnollista vaikutusta, kun taas Herder osoittaa, että ihmiset ovat vähitellen oppineet puhumaan. Tämä kirja on hyvin kirjoitettu” (suom. Riikonen 2006, 280).

¹⁰¹ Porthan ei esitä omaa ratkaisuaan mutta näyttää seuraavan jonkinlaista aistianalogiaan perustuvaa selitystä, kuten *Monboddo* ja *Sulzer*, ks. edellä viite 86. *Snellmanilla* on tähän kohtaan seuraava huomautus: ”Sådana onomatopojetica woro i början flera men äro nu artulerade och försvundena til en del. Likväl finnas sådana ännu i alla språk, t. ex. i vårt språk orden ’klang’ ’kvak’ ’sus’ mfl.” *Meinersilla* on pitkä siteeraus *Leibnizilta*, jossa todistetaan, että saksan kielen perussana olisi sammakon ”quack”.

vaikeampaa on kalastaessa puuhata yhdessä. Yhteiskunta saa alkunsa maanviljelystä, ei metsästyksestä tai kalastuksesta. NB: Feder T. II, jne.¹⁰²

§. 1. ”alfabetiskt skrifsätt”. Kirjoitustapoja koskeva historia on pitkä, ”alfabeettia ei keksitty yhdessä päivässä”:

Kirjoitusmerkkien kehitysvaiheita: 1. Piirrettiin kohteen kuva, esim. hevonen; kun eurooppalaiset saapuivat Amerikkaan, siellä ajatukset ilmaistiin puutauluihin piirretyillä kuvilla. 2. Keksittiin merkkejä ilmaisemaan koko asiaa, esim. piirrettiin mies kokonaan, sitten alettiin lyhentää pitkiä merkityksiä: piirrettiin vain miehen pää, silmä viisautta ilmaisemaan ja voimaa ilmaisemaan käsi. Sitten tulivat hieroglyfit, joita kiinalaiset käyttävät vieläkin.¹⁰³ – Kiinalaisen täytyy muistaa valtavia määriä merkkejä, esim. polyhistorin täytyy muistaa 80 000 merkkiä (Den som skal bli polyhistor skal minnas 80,000). Perussa käytettiin moniväristä nyöriä, joihin he tekivät solmuja ajatustensa merkeiksi. Sama menetelmä oli Palau-saarilla; siellä naruja kutsuttiin nimellä *quipos*: nämä olivat ihmisten lapsuusaikaisia yritelmiä.¹⁰⁴

Alfabeetti, äänten mukainen kirjoitus, keksittiin tarkastelemalla, miten ihminen avaa suutaan ääntäessään sanaa; näin huomattiin, että äänneitä on varsin vähän (meillä niitä on vain 9); sen jälkeen annettiin äänneille merkit *a, e, i* jne., ja näin voitiin muodostaa tuhansittain muotoja – helpompaa kuin kiinalaisella. Aluksi kirjaimia oli vain 16, sitten määrä lisääntyi vähitellen, kreikkalaiset lisäsivät ja me edelleen. Alfabeettinen kirjoitus tekee äänen näkyväksi (ei ajatuksia): näinmuodoin meillä on kieli korvaa varten ja toinen silmää varten. Kielen ja huulten liikkeiden avulla kielille on saatu tarkemmin määriteltyjä äänneitä. Harmillista, että kirjaimet eivät merkitse samaa kaikissa kielissä, esim. ranskalainen ääntää kirjaimen *j* palataalisena: tästä johtuu vaikeus oppia vierasta kieltä. Ääntämys on säilynyt paremmin kirjoitetussa kielessä.

§. 2. ”ordens afstamning”, kielten sukulaisuussuhteet:

”Auktori esittää kysymyksiä, joihin hän jatkossa vastaa.¹⁰⁵ Erikoista (*curieust*), että ruotsissa ja kreikassa on monia samanlaisia sanoja, esim. *fot* ja kreikan *ποῦς*; ehkä germaaninen juurisana on muuttanut tänne Kreikasta. Edelleen ruumiinosaa tarkoittavat sanat, kuten *näsa* ja *nasus*, kuka ei huomaa samankaltaisuutta? Ja voisiko joku kuvitella, että ruotsalaisilla ei ollut nimeä nenälle, ennen kuin he

¹⁰² Tässä esitetty kommunikatiivinen kieliteoria näyttää pohjautuvan Locken jälkeiseen empiristiseen kielentutkimukseen (mm. Monboddo) ja Meinersin ystävän Johann Federin yhteiskuntafilosofiaan.

¹⁰³ Porthan käsittelee kirjoitusjärjestelmiä laajasti väitöskirjassa 1795 *De Origine & propagatione litterarum* (resp. S. Heurlin). Siinä Porthanin lähteet ovat Büttner, Monboddo ja Herder: Büttner vähättelee kiinalaisen kirjaimiston heikkouksia. Porthan kritisoi vahvasti tätä vähättelyä, mutta hyväksyy Büttnerin kritiikin Monboddoa kohtaan, joka katsoi egyptiläisten keksineen kirjaimiston. Tässä asiassa Porthan oli samoilla linjoilla kuin Herder (OO X, 328–336).

¹⁰⁴ Snellman ad loc.: ”Chinenserna [...] tusende tecken. Peruvianerne knöte knutar af olika färg (*quipos*)”. Porthanin vanhoja kirjoitustapoja koskevassa luennoissa v. 1796 (OO III, 128) on laaja kiinalaisten kirjaimiston kuvaus ja myös viittaus perulaisten sekä Palau-saarten ”villien” *quipos* -merkkikieleen: ”I Peru bruktes snören, besätta med vissa knutar af åtskilliga färgor som kallades *quipos*. – Så bruka Vildarne på Pelin öarne”. Sama maininta on vielä v. 1801 arkeologian luennoissa (OO III, 227): ”Til denna class hör ock Peruvianernes skrift, som nyttja fl trådar af åtskilliga färgor, på h:ka de sed. sätta knutar; de kallades *Quipos*, ... På *Pelju Öarne* hava de samma method.” Porthan siis seurasi tiiviisti alkukantaisten kansojen tapoja koskevaa keskustelua (ks. edellä s. 32); Tyynenmeren pienten Palau (Pelew) -saarten asukkaiden elämäntavat olivat tulleet tunnetuiksi v. 1788, kun saarille vuonna 1783 haaksirikon tehneen kapteeni Henry Wilsonin matkakertomukset julkaisiin (Keate 1788).

¹⁰⁵ Porthan jättää mainitsematta Herderin kieliteorian, ks. edellä s. 31.

oppivat latinaa? Kovin silmiinpistävää on myös huomata samankaltaisuus sanoissa, joissa vokaali vaihtelee, kuten *könig – king – kongat kung*.”

Monet tässä luennon jaksossa esitetyt esimerkit, huomiot ja kommentit ovat päätyneet edellä jo useasti mainittuun Johannes Avellanin väitöskirjaan 1795¹⁰⁶ (*De linguarum usu historico*; OO X, 428–430), jossa ”Porthan korostaa sitä suurta varovaisuutta, jota on noudatettava tutkittaessa sanojen lainautumista ja tehtäessä johtopäätöksiä kansojen sukulaisuuksista kielen perusteella” (Kajanto 1982, 294–295). Tutkielmassa painotetaan ääntämyksen ja kirjoituksen huomioonottamista ja varoitetaan sanakirjojen kirjoitusvirheistä ja kiinnitetään huomiota kielten (kreikka, latina, saksa, englanti ja ruotsi) samanlaisiin sanoihin, joissa on ikään kuin kaavamaista vaihtelua (*quasi formula*); tässä yhteydessä esitetään myös samat esimerkit kuin luennossa: *πῶς. pes, fot; nasus, näsa; kung, konung, könig, king* (Kajanto 1982, 313–315).

Kielten erilaiset kehitystasot

Kap. 8. Om olika grader af språkens odling

Luentohuomautuksissaan Porthan kyllä toteaa kielten perusjaon raakoihin ja kehittyneisiin: ”I allmänhet delas språk i råa och cultiverade”, mutta välttää viemästä sitä kansojen henkisten ominaisuuksien jaoksi. Luentomerkinnät kuvaavat Porthanin luennon kulkua: aihetta on käsitelty kahteen kertaan, aluksi yleisiä huomioita, toiseksi yksityiskohtiin meneviä huomautuksia (ks. LIITE)

Aluksi on toteamus ”Kieltä tulee käsitellä psykologian yhteydessä, sillä ajatus ja kieli kuuluvat läheisesti yhteen” (ks. edellä kuva 2) ja sen jälkeen suomen ja ruotsin kieltä koskevia huomioita sekä lyhyt kuvaus kehittyneestä filosofis-runollisesta kielestä:

§. 1. Jotkut suomen sanat ovat tosi pitkiä, kun niitä taivutetaan sijoihin.

§. 2. Jos kielessä on vähän sanoja, sanotaan sitä köyhäksi; mutta vielä pahempaa, jos kielestä puuttuu sanaluokkia. Suomessa ja kreikassa on partisiippeja, jotka puuttuvat ruotsista, esim. *cūtua*-partisiipin vastineeksi käytetään ruotsissa kiertoilmaisua *sen han hade hört*; tällaiset puutteet aiheuttavat vaikeuksia kääntämiseen. Vanha muoto *hörandes* kuuluu jumalanpalveluskieleen.

Yleensä kielet jaetaan raakoihin ja kehittyneisiin. Raakoja ovat kielet, joilla ei voi ilmaista ajatuksia. Kultiveerattuja eli kehittyneitä ovat kielet, joilla on kirjoitettu ja huolehdittu ilmaisun tyylistä. Kieliä voitiin kehittää myös runoudessa (mutta kehittyneitä ne ovat vasta sitten, kun niillä on kirjoitettu), jolloin pidettiin silmällä sanojen kauneutta; tosin tiedetään, että säkeitä on korjailtu. NB. esim. Homeros ja Platon. Laululla on kirjoituksen kanssa yhteistä, että se on pysyväistä (*manet*), niin että (teksti) muistetaan; kirjoitettu tosin on silmien edessä, jolloin sitä voi lähemmin tutkia.

Toisessa tarkastelussa Porthanin mielenkiinnon kohteena on jako poeettiseen ja filosofiseen kieleen ja erityisesti kysymys siitä, ovatko kehittymättömät kielet runollisempia kuin kehittyneet:

§. 1. Kehittyneitä ovat kielet, joita kirjoitetaan. Vokaalimäärä vaikuttaa laulettavuuteen, sillä yhdestä vokaalista syntyy vain yksi ääni, ei erottelevia ääniä. Laululle on hyödyksi runsas vokaalimäärä. Kielet, joissa on paljon konsonantteja, ovat vaikeita oppia.

¹⁰⁶ Ks. edellä s. 14 ja 33.

§. 2. Kun kielessä on vähän sanoja, ajatuksia ei voida ilmaista, jolloin täytyy lainata toisista kielistä. Näin meidän täytyy tehdä merenkulun, aseistuksen tms. sanastoissa, jotka on toisissa yhteisöissä kehitetty täydellisyyteen, esim. *mousquette* ja *canon* ruotsin kielessä, tai toiseksi täytyy luoda uusia sanoja, kuten runoilijat tekevät päivittäin. Ruotsin kielessä on helppo tehdä yhdyssanoja, mutta ranskan kielessä, joka ei salli sellaisia, annetaan sanoille uusia merkityksiä, jotka sitten täytyy tarkoitteen mukaan ymmärtää.

§. 3. Filosofinen kielimuoto on sitä, että ”aistillisten käsitteiden” (sinnliga begreppen) sijaan ilmaistaan ajatuksia (ideer), jotka ovat päättelyn (raisonnement) ja ajatuksen avulla muokattu (formade och sammanbundnen). – Vrt. Snellman ad loc.: ”Kieltä kutsutaan filosofiseksi, kun sillä voidaan käsitellä ilman vaikeuksia filosofisia lauseita ja aiheita – silloin kielessä on sanoja, joilla voidaan tehdä filosofisia päättelyjä (raisonnement)”. ”

§. 4. Råa språk poetiska: Tietyissä mielessä voidaan väittää, että raa’at kielet ovat runollisia – tosin rajoituksella –, sillä kun kieli on raakaa, käytetään ilmaisuun vertauksia ja kuvia, ja se silloin on havainnollisempaa (aisteihin vetoavaa). Mutta kieli ei ole runollista vain sen takia, että se on raakaa, vaan jonkinlaisen viljelyn täytyy tulla lisäksi. – Vrt. Snellman ad loc.: ”Tietyissä mielessä voidaan sanoa, että viljelemättömät kielet ovat runollisempia kuin viljeltyt, nimittäin vain sikäli kuin viljelemättömät kielet ovat enemmän maalailevia ja havainnollisia.”

Porthanin opetuksen sisältö on parhaiten luettavissa hänen ohjaamissaan väitöskirjoissa. Johannes Bergiuksen väitöskirjaan 1789 (*De vi linguae in gentis ingenium*; OO X, 166) Porthan liittää alaviitteeseen pitkän kommentin, jonka sisältö vastaa edellä siteeratun luentokappaleen alkuosaa:

”Toiset kansanheimot, jotka jo ovat irtautuneet tästä raakuudesta ja barbariasta, puhuvat kuitenkin kieltä, joka ei ainoastaan ole puutteellista vaan usein myös epäselvää ja epävarmaa, täynnä hämääriä sanoja ja epämääräisiä sanontoja. Heiltä ei puutu pelkästään välttämättömiä sanoja, vaan jopa eräät sanaluokat ja -lajit ovat täysin tuntemattomia. Puuttuvat puheen selvyuden ja sujuvuuden aikaansaamiseen tarpeelliset sijamuodot ja aikaluokat ja muut täsmällisen puheen suuresti vaatimat verbimuodot, joita käytäntö ja teoria on vähitellen opettanut kehittyneempiä kansoja käyttämään.” (suom. Kajanto 1982, 308).

Johannes Lindebäckin väitöskirjassa 1789 (*De usu mythologiae hodierno*; OO X, 87–88) puhutaan primitiivisten kansojen (esim. barbaaristen Etelä-Amerikan abiponintinaani) kehittymättömästä ”sensuaalisesta” (poeettisesta) kielestä sanankääntein, jotka vastaavat luentokappaleen toista jaksoa:

”Varhain ilmaisutavat olivat etupäässä kuvakieltä, sillä osin kielten vajavaisuuden (*inopiae linguarum*) osin kansan sivistymättömyyden (*ex ingenio rudi*) takia oli mahdollista ilmaista vain aistien avulla. Varhaiskansojen kieli oli luonnostaan poeettista, sillä he muodostivat kuvia siitä, miten asiat vaikuttivat aisteihin (*ex rebus in sensus incurrentibus*).”

Kielen varieteetit

Kap. 9. Om variehanda arter af språk

Kappaleessa 9 on kyse erilaisista kielenkäytön muodoista, rekistereistä. Meinersin, s. 138–140, antama otsake kuuluu ”Ueber Mutter-Sprachen, und Sprachen des Genies, über heilige, geheime, hohe und niedere Sprachen”. Sen mukaisesti aihetta käsitellään kahdessa osassa. Ensiksi (§ 1) esitellään yksilön kielenkäytön muodot kieliyhteisössä: äidinkieli (modersmål), kansankieli (national), vieras kieli (främmande), kuolleet kielet (döda språk), puhuttu vs. kirjoitettu kieli (tal vs. skrift) ja yksilöllinen lahjakkaan (*genius*) kieli (snillens språk). Toiseksi (§ 2) erityiskielet: pyhä- eli jumalanpalveluskieli (heliga språket), arkikieli (almänt brukligt) vs. hovin kieli (hovetsspråk) ja salakielet (hemliga språk). Meinersilla on pari esimerkkiä kielenvaihdosta ja useampia esimerkkejä lähinnä Arabian ja Aasian kansojen jumalanpalveluskielistä, hovikielistä ja alamaisten kielistä sekä salakielistä. Porthan kertoo kommentteissaan omasta kokemuspäiiristään: suomi ja ruotsi vs. muut Euroopan kielet, latinan kieli, vallanpitäjien ja alamaisten kielen ristiriita, jumalanpalveluskieli ja kansalaisten oikeus käyttää omaa äidinkieltään. Vuoden 1800 muistiinpanoissa on keskeisessä asemassa tämän artikkelin alussa siteerattu kielipoliittinen kannanotto suomen kielen puolesta. Vuoden 1788 (Waldstedt) muistiinpanossa ei ole mitään huomautuksia. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että asiaa ei olisi käsitelty vuoden 1788 luennolla. Kuten artikkelin alkusivuilla osoitin, sama lausuma tulee esiin luennolle osallistuneen Johannes Bergiuksen väitöskirjassa vuonna 1789. – Referoin Porthanin luentoa muistiinpanon 1800 (NN) mukaisesti:

§. 1. ”Äidinkieli on kieli, jonka opimme pelkästään kieltä käyttämällä, ilman opetusta.” Se ei ole sama kuin kansankieli. Porthan havainnollistaa eroa, ottamalla esimerkin tänne muuttavasta ranskalaisesta: äidinkieli säilyisi ranskana, mutta muuttaja joutuisi mukautumaan tšekäläiseen kansankieleen: kielenvaihdosta johtuu ääntämis- ja kääntämisongelmia, sillä vieraan kielen oppiminen vaikuttaa koko ajattelutapaan (ks. edellä s. 12). Seuraavaksi Porthan ottaa esimerkkejä kielenvaihdosta ja siitä, että ajatusten ilmaiseminen kirjoittamalla ja puhumalla ovat kaksi erilaista taitoa. Oxenstierna kirjoitti erinomaista latinaa mutta varsin huonoa ruotsia – ajatus kyllä kulki mutta kirjallinen ilmaisu oli kankeaa. Ernesti, joka Ciceron jälkeen oli niitä harvoja, jotka osasivat kirjoittaa erinomaista latinaa, kirjoitti töksähtelevää saksaa.

Puhuttuaan kielten erilaisuudesta ja äidinkielen merkityksestä¹⁰⁷ Porthan jatkaa pääteemaansa: ”On tyhmää ja väärin yrittää hävittää jokin kieli”.¹⁰⁸ Sellaisia pikkupoliitikkoja on kyllä ollut. Keisari Joseph yritti hävittää unkarin kielen, mutta aiheutti vastareaktion, kuten usein käy: ”Vallanpitäjät ovat alkaneet kantaa suurempaa huolta kielestään ja kannustaneet alaisiaan käyttämään ja kehittämään kansan kieltä.”¹⁰⁹ – Tässä kohtaa luentoa seuraa tämän artikkelin ensisivulla esitelty kielipoliittinen kannanotto.

¹⁰⁷ Vrt. Snellman ad loc.: ”De som ej hafwa modersmål, tala illa alla språk, som de känna”.

¹⁰⁸ Vrt. Bergius 1789, ”Tässä käy ilmeiseksi niiden herrojen typeryydys, jotka [jne.]” (edellä s. 13) ja teesi 1790 (OO VI, 318; Kinnari 2012, 46) *Imperite admodum judicant, qui linguae patriae cultum rem esse existimant oblectationi magis quam utilitati gentis servientem*. ”Kovin taitamattomia ovat ratkaisuisissaan ne, jotka katsovat kansan kielen kehittämisen palvelevan enemmän kansan viihdyttämistä kuin hyötyä.”

¹⁰⁹ Vrt. Bergius 1789: ”Edelläsänotusta ilmenee myös selvästi, että henkilö, joka pyrkii rikastuttamaan, tekemään täydelliseksi ja kehittämään jonkin kansan kieltä, auttaa samalla erinomaisesti sen henkisten kykyjen ja hengen lahjojen kehittämistä” (suom. Kajanto 1982, 306).

Lahjakkaan henkilön kielestä (”snillens språk”) Porthan toteaa, että kuten jokaisella on omanlaiset kasvot, oma käsiala jne., samoin jokaisella on oma tapa kirjoittaa: ”Tarvitsee lukea vain 10 riviä Liviusta, Sallustiusta tai Ciceroa nähdäkseen varmasti, kuka auktori on: tämä perustuu kunkin omaan tapaan ajatella ja asetella sanansa.”¹¹⁰

§. 2. Uskonnonharjoituksessa käytetystä kielestä Porthan huomauttaa, että ”ihmiset ovat kaikkein itsepäisimpiä uskonnon asioissa: jonkinlainen ajatus pyhydestä saa heidät pitämään kiinni ikivanhasta kielimuodosta.”¹¹¹ Katolilaisilla on oma jumalanpalveluskielensä, venäläisillä taas kirkkoslaavi (slavonska) jne., mikä on Porthanin mielestä kummallista taikauskoa. – Hallitsijan ja alamaisten kieltä koskeva Porthanin huomautus on kannanotto silloiseen Ruotsissa käytyyn kielipoliittiseen keskusteluun: ”Vaatimus, että kuninkaan tulisi osata puhua kaikkien alaistensa kieliä, on järjetön ja paljastaa suuren tietämättömyyden. Esim. Sisiliassa ja Portugalissa alamaiset eivät puhu samaa kieltä kuin kuningas. *Nota bene*, tiedämme esim., että Ruotsissa kuninkaalla on ruotsin-, suomen-, lapin- ja saksankielisiä alamaisia!”

PÄÄTELMIÄ

Edellä viimeisenä esitellyssä luentokappaleessa palattiin siihen, mistä käsillä oleva kirjoitus alkoi, havaintoon, että Porthanin tunnettu kunkin omaa äidinkieltä puolustava kielipoliittinen kannanotto esiintyy myös hänen psykologian luennoissaan. Havainto antoi motivaation tarkastella lähemmin luennoista käsikirjoituksina säilyneitä (oppilaiden laatimia) muistiinpanoja.

Käsikirjoituksina säilyneitä Porthanin psykologian luentojen muistiinpanoja on vuosilta 1782, 1788 ja 1800. Käsikirjoitusten tarkastelun, jossa oli mukana myös uusi tutkijoille tähän mennessä tuntematon käsikirjoitus¹¹², merkittävin tulos on seuraava: Vuonna 1788 Porthan muutti ratkaisevasti psykologian luentojensa esitystapaa ja otti luentonsa pohjatekstiksi aiemman latinankielisen wolffilaista filosofiaa käsittävän oppikirjan sijaan ruotsinnoksen Göttingenin professorin Christoph Meinersin vuonna 1786 julkaisemasta oppikirjasta *Grundriss der Seelen-Lehre*. Oppikirja antoi Porthanin luennoille käyttökelpoisen vain psykologiaan keskittyvän rungon.¹¹³ Kaikissa vuosien 1788 ja 1800 luentomuistiinpanoissa pohjateksti on sama ja nimeltään *Grundritning till läran om människans själ*. Tästä on tehtävä kaksi johtopäätöstä, jotka koskevat käsikirjoituksina säilyneiden luentomuistiinpanojen julkaisemista ja toiseksi niitä koskevaa tutkimusta.

1. Porthanin psykologian luennot tulisi saada tutkijoiden käyttöön esim. digitoituna julkaisuina, niin että selkeästi erotetaan muistiinpanojen pohjateksti (*grundritning*) ja varsinaiset muistiinpanot (*annotationer*).

2. Porthanin omat mielipiteet ovat luentomerkinnöissä olevissa kommentteissa eikä pohjatekstissä, joka on peräisin Meinersilta (toki tietyt kääntäessä tehdyt valinnat, kuten

¹¹⁰ Tässä Porthan puhuu enemmänkin persoonallisesta kielestä kuin ”neron” (*genius*) kielestä. Luennoissaan 1788 (Waldstedt) II cap. 7 (OO II, 173) Porthan määrittelee geniuksen luomiskyvyksi (”skicklighet att upfinna”).

¹¹¹ Snellman ad loc.: ”Mskorna festa sig aldrig med den envishet wid gamla sedvanor och vederlagna bruk, som i Religions saker.”

¹¹² Henric Snellman, *Korrt Utdrag af Meiners Psychologie*, Åbo 1800.

¹¹³ Psykologian käsittely jakaantuu oppikirjassa neljään osaan: 1. ulkoiset ja sisäiset aistimukset, 2. sielun (mielen) kyvyt, 3. kieli ja 4. ihmisymmärrys.

tekstin supistaminen, tiettyjen asiakohtien poisjättäminen, kappaleiden lyhentäminen tms. on otettavaa huomioon myös Porthanin kannanottoina). Aiemmin eroa pohjatekstin ja merkintöjen välillä ei ole osattu tehdä, vaan tutkijat ovat pitäneet myös *grundritning*-tekstiä Porthanin omana. Esimerkiksi usein esitetty käsitys, että Porthan oli psykologian luennoissaan täysin Locken kannattaja, ei pidä paikkaansa. Artikkelissa osoitetaan, että Porthan poikkesi Locken mielipiteistä varsinkin aistimuksia, ideoita, muistia ja mielikuvitusta koskevissa käsittelyissä.

Tässä artikkelissa esitetyt tutkimustulokset perustuvat vain pieneen otokseen Porthanin psykologian luentojen muistiinpanoista. Sellaisina ne vahvistavat jo ennestään tunnetun seikan, että Porthan yhdisti luentonsa, teesinsä ja ohjaamansa väitöskirjat opetus- ja kasvatusohjelmaansa antamalla luennoissaan tutkimustehtäviä. Konkreettisesti luentojen ja väitöskirjojen yhteys näkyy siinä, että vuoden 1788 jälkeen tuli julki useita väitöskirjoja, joiden respondentit olivat olleet Porthanin psykologian luennoilla. Luentojensa avulla Porthan osallistui yhteiskunnalliseen keskusteluun ja otti kantaa ajankohtaisiin tapahtumiin. Psykologian luento tarjosi hänelle, luennon aistimuksia ja ideoita koskevassa osassa, tilaisuuden antaa nuorisolle ”terveitä” elämänohjeita ja pohtia itsetuntoa vaivaavia ”hämäriä ajatuksia” ja vieraita vaikutteita, jotka voivat tulla esiin järkevää toimintaa häiritsevinä ilmiöinä, fanaattisuutena, harhaoppeina yms. Toinen luentojen kiinnostuksen alue liittyy Porthanin tieteelliseen suuntautumiseen, kieliin, varhaiskulttuureihin ja kansanrunouteen. Tämä kiinnostus näkyy runsaina kommentteina luennon muistia, mielikuvitusta, kieltä ja kielen varieteetteja koskevissa osissa sekä niitä vastaavissa väitöskirjoissa. Kieltä koskevia huomautuksia on runsaimmin vuoden 1800 luennolta säilyneessä muistiinpanossa. Muistiinpano havainnollistaa hyvin Porthanin luennon kolmivaiheista kulkua: pohjatekstin laadinta, kokoavia huomioita, ja yksityiskohtaiset kommentit. Kommenteissaan Porthan otti esimerkkejä kreikan ja latinan ohessa myös suomen ja ruotsin kielistä. Monet vuonna 1800 esitetyt ajatukset esiintyvät selkeämmin Porthanin ohjaamissa väitöskirjoissa vuosilta 1789 ja 1795, mistä voidaan päätellä, että aiheita oli käsitelty jo vuoden 1788 luennolla. Muistiinpanot osoittavat, että Porthan tunsu erittäin hyvin Herderin kieltä koskevat näkemykset, mutta hän ei – ilmeisesti Herderin esittämän teorian vaikeaselkoisuuden takia – halunnut ottaa siihen kantaa.

Lähteet

Porthanin luentojen muistiinpanot

Psykologian luento 1782 = *Några Annotationer utaf Herr Prof. H. G. Porthans Psychologiska Föreläsningar vår 1782*. – Turun maakunta-arkisto: Adolf Lindmanin arkisto Hfa: 16.

Psykologian luento 1788 (Waldstedt) = *Grundritning til läran om människans själ af Professoren och Ridd. H. G. Porthan*. – Julkaistu OO II (1963), 129–200 (SKS:n kirjasto signum 12546).

Psykologian luento 1788 (N. M. Tolpo) = *Grundritning till läran om människans själ, annoterad i Porthans uti Åbo hållne föreläsningar af N. M. T(olpo)*. – Hist. museum, ks. Schybergson 1908, 233–235.

Psykologian luento 1800 (NN): a) *Grundritning till läran om människans själ*; b) *Annotationer öfver Herr Professoren och Riddarens H. G. Porthans Föreläsningar i*

Psychologien. Wår Termin år 1800. – SKS / KIA: Henrik Gabriel Porthanin arkisto A 2186.

Psykologian luento 1800 (Snellman) = Henric Snellman, *Korrt Utdrag af Meiners Psychologie*, Åbo 1800: a) sisäpälsta: *Grundritning til läran om Menniskjans Själ*; b) ulkopälsta: *Annotationer gjorda under Professor Porthans privata Föreläsningar*. Wår Termin 1800. – Prof. Vesa Oittisen kirjastossa.

Porthanin ohjaamat väitöskirjat

Avellan, Johannes 1795. *De linguarum usu historico*. – OO X, 421–430; Kajanto 1982, 310–316

Bergius, Johannes 1789. *De vi linguae in gentis ingenium*. – OO X, 161–178; Kajanto 1982, 298–309.

Fabritius, Johannes 1789. *De vera notione memoriae*. – OO XI:2, 17–38.

Heurlin, Samuel 1795. *De Origine & propagatione litterarum*. – OO X, 303–341.

Johnsson, C. F. 1786. *De consilio convertendi in vernaculam scripta Graecorum Romanorumque classica*. – OO X 27–48.

Lindebäck, Jacobus 1789. *De usu mythologiae hodierno*. – OO X, 85–120.

Rosenbom, Fr. J. 1789. *De fama magiae*. – OO IX, 264–283.

Stadius, Elias 1789. (*De ideis hominum obscuris*. – OO XI:2, 133–154.

Tihleman, G. F. 1789. *De habitu artium elegantiorum*). – OO X, 121–160.

Muut Porthanin julkaisut

Bref till samtida = Lagus, Ernst 1898. *Bref från Henrik Gabriel Porthan till samtida*. Helsingfors: SSLF.

Om Apibonerne i Södra Amerika. *Åbo Tidningar* 1785, Bihang, 13–21.

Om de i åtskilliga landsorter på Svenska sidan boende Finnar. *Åbo Tidningar* 1793. – OO XIII, 49–73.

Kirjallisuus

Beattie, James 1783. *Dissertations moral and critical*. London.

de Brosses, Charles 1765. *Traité de la formation mécanique des langues et des principes physiques de l'étymologie*, 2 voll. Parigi, Saillant.

— 1777. *Über Sprache und Schrift von Charles de Brosses*, übers. M. Hissmann, Zweyter Theil: Die mechanische bildung der sprache. Leipzig.

Campbell, George 1776. *The Philosophy of Rhetoric*. London.

Dobrizhofer, Martin 1784. *Historia de Abiponibus equestri bellicosaque Paraquariae natione*. Vienna.

Condillac, Étienne Bonnot de 1746. *Essai sur l'origine des connaissances humaines*. Amsterdam.

Feder, Johann 1769. *Logik und Metaphysik im Grundriss*. Göttingen.

Franzén, F. M. 1843. *Minne af kanslirådet Henrik Gabriel Porthan*. – Svenska Akademiens Handlingar 20, Sockholm.

Harris, James 1751. *Hermes or a philosophical inquiry concerning universal grammar*. London.

Herder, Johann 1772. *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Berlin.

— 1785. Ks. Monboddo 1785.

- Häkkinen, Kaisa 2006. Suomen kielitieteen nousu 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa. – Ollitervo & Immonen (toim.) 2006, 291–311.
- Högström, Pehr 1747. *Beskrifning öfver Lapmarker*. Stockholm.
- Ikola, Osmo 1983, Porthan kielentutkijana, *Sananjalka* 25, 7–22.
- Kajanto, Iiro 1982. *Porthan, Henrik Gabriel, Valitut teokset*, käännös esipuhe ja johdanto. Helsinki: SKS.
- Karkama, Pertti 2006. Herderin kieliteoria ja sen jälkiä Suomessa. – Ollitervo & Immonen (toim.) 2006, 356–393.
- Keate, George 1788. *An account of the Pelew Islands*, composed from the journals and communications of Captain Henry Wilson, and some of his officers. Dublin 1788.
- Kinnari, Inkeri 2012. *Hyödyllisiä ja mielekkäitä oppeja kotiin vietäväksi. H. G. Porthanin väitösteesit ja akateeminen kasvatus*. – Turun yliopiston julkaisuja C: 354. Turku.
- Klinge, Matti 1989. *Mikä mies Porthan oli?* Helsinki: SKS.
- Lambert, J. H. 1764. *Neues Organon*. Leipzig.
- Leibniz, G. W. 1765. *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. In: *Oeuvres philosophiques*. Amsterdam.
- Locke, John 1689 etc. *An Essay concerning Human Understanding*. London. [*De intellectu humano*, ed. G. H. Thiele, Lipsiae 1740; ransk. versio Amsterdam 1735.]
- Manninen, Juha 2000. *Valistus ja kansallinen identiteetti: aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. Helsinki.
- Matinoli, Eero 1973. *H. G. Porthanin kirjallisesta jäämistöstä*. Turku. – Turun yliopiston suomen historian eripainossarja XV.
- Mehtonen, Päivi 2002. Valistuksen selko- ja hämäretyylit Pohjolassa. Quintilianus ja Porthan. Teoksessa: Pölönen J. & Jarva E. (toim.), *Antiquitas Borea - antiikin kulttuurin pohjoinen ulottuvuus*, 71–80. – Acta Universitatis Ouluensis B 20.
- 2003. *Obscure Language, Unclear Literature: Theory and Practice from Quintilian to the Enlightenment*. – Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Humaniora 320. Helsinki.
- Meiners, Christoph 1772. *Revision der Philosophie*. Göttingen.
- 1773. *Kurzer Abriss der Psychologie zum Gebrauche seiner Vorlesungen*. Göttingen.
- 1781–1782. *Geschichte des Ursprungs, Fortgangs und Verfalls der Wissenschaften in Griechenland und Rom*. Lemgo.
- 1786. *Grundriss der Seelen-Lehre*. Lemgo.
- Monboddo [James Burnett] 1772. *Of the origin and Progress of language*, vol. I. London.
- 1785. *Von dem Ursprunge und Fortgange der Sprache*, übersetzt von E. A. Schmid. Mit einer Vorrede des Herrn Generalsuperintendenten Herder. Riga.
- Oesch, Erna 2006. J. G. Herder ja mielikuvitus. – Ollitervo & Immonen (toim.) 2006, 70–89.
- Ollitervo, Sakari & Immonen, Kari (toim.) 2006. *Herder, Suomi, Eurooppa*. Helsinki: SKS.
- OO = *Henrici Gabrielis Porthan Opera omnia*. Edidit Porthan-Seura. I–XIII. Turku 1939–2007.
- Oittinen, Vesa 1999. Suomen ensimmäiset kantilaiset. *Ajatus* 56, 45–87.
- Palander (Suolahti), Gunnar 1901. *Henrik Gabriel Porthan historiantutkijana*. Helsinki.
- 1902. *Henrik Gabriel Porthan yliopiston opettajana*. Helsinki.

- Pietarinen, Juhani 2003. Henrik Gabriel Porthanin filosofiset väitökset. OO XI:2, ix–xli.
— 2012. Eurooppalainen filosofia ja Turun akatemia. *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita* 5, 5–15.
- Riikonen, H. K. 1998. Porthanin kirjallisuutta, taidetta ja kieltä koskevat kirjoitukset tutkimuksen kohteena. OO X, ix–xlix
— 2006. J. G. Herderin tuntemus Turun Akatemian piirissä Porthanin ja Franzénin aikana. – Ollitervo & Immonen (toim.) 2006, 265–290.
- Sarjala, Jukka (toim.) 2003. *Tunteet ja sympatia*. Turun akatemian väitöskirjoja 1700-luvulta (suom. Sari Kivistö). Turku: Faros.
- Schybergson, M. G. 1908, 1911. *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning* I, II. Helsingfors.
- Sulzer, Johann G. 1773. *Vermischte philosophische Schriften*. Leipzig.
- Süssmilch, Johann P. 1761. *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts*. Berlin.
- Tiitta, Allan 2007. H. G. Porthan Suomen maantieteen tuntemuksen edistäjänä – H. G. Porthan som främjare av geografisk kunskap. OO XIII, ix–lxxv.
- Viljamaa, Toivo 2005. Porthan väitöskirjojen ohjaajana. OO XII, xviii–xxviii.
- Wallerius, Nicolaus 1755. *Psychologia empirica*. Stockholm.
— 1777. *Compendium Logicae, juniorum usui adcommondatum*. 3. ed. Uppsala.
- Wolff, Christian 1732 (2. ed. 1738). *Psychologia empirica*. Francofurti & Lipsiae.
— 1737. *Psychologia rationalis*. Lipsiae.

Toivo Viljamaa
Professor emeritus. Turun yliopisto
toivo.viljamaa (apud) sci.fi

LIITE: Otteita Porthanin psykologian luennosta 1800 b*

(Annotationer öfver Herr Professoren och Riddarens H. G. Porthans Föreläsningar i Psychologien. Vår Termin år 1800. – SKS / KIA: Henrik Gabriel Porthanin arkisto A 2186)

Del III, cap. 4.

Om språks ursprung och fortbildande

Läran härom är märkvärdig i m:s:ko släktens historie. Rousseaus paradoxe war häri sådan: til språk fordras uplyst förstånd; men m:s:krna kunde ej ha uplyst förstånd, innan de hade språk: ergo kunde de ej finna på språk; men NB deras språk war ej i början fulkomligt, och at finna på et ofullkomligt språk behöfs ej upodladt förnuft utan blott en gnista däraf. också yttrar berättelsen om fallet ej stor fullkomlighet; h:före ock några försigtiga Theologer kallat det menlöshets tilstånd: ty långt ifr. at röja någon djupsinnig kunskap blir man hos dem blott warse et tillstånd likt en menlös barndom. Men denna undersökning är historisk och philologisk, h:ken ej hör hit: Philosophen åtnöjer sig med at in abstracto föreställa denna frågan så: har m:skn kunnat upfinna språk utan omedelbar underwisning?

Süssmilch trodde, at m:skn ej af sig sjelf kunnat lära språk. Så trodde ock många g:le Theologer, at talegåfwan ej war medskapad; h:af skulle följa, at gud wore dess upphofsman. h:af vidare skulle följa, at alla språk wore härstammande ifr. detta första språk, och de afbrytningr. som deri finnas, wore då blott skärskilde dialecter. Men i språken finns ju en stor skillnad; h:emot dock kunde inwändas, at oaktadt det tweks wara stor åtskillnad mell. språk det dock kan wara möjligt, at de äro af samma ursprung, ty förändringarne i dem hafwa föregått småningom. Först wiste man fömodel. få objecter, sen härmade man djurs låten, så ljudande objecter, såsom *bracka, klinga* etc.

§.1. Samhälls tilstånd. Dermed menas ej borgerligt, utan blott at de bodde tilsammen. Ej behöfde m:skn tal, då han war ensam, i societet först behöfs det (ej för at sjelf tänka); ty h:d är tal? et medel at med andra communicera sina tankar, och i den mån et språk härtill är skickligare, i samma mån är det fullkomligare. 2 m:skor måste nödwändigt hafwa blifwit skapade, och då men hade de ju societet. Där fruktträ skötas, och åkerbruket idkas, fullkommas societeter lättast: uslast derde med fiskeri sysselsätta sig. Samfund har sit ursprung ifr. åkerbruk: wid jagt och fiskeri kan det ej äga rum. NB: Feder T. II, etc.¹¹⁴

Igen. åthäfvor och miner kunde man gifwa tilkänna h:d man wille. § 1. öfr [...] denna stora upfinning at hitta på skrift skedde ej på en dag. Gradetionerne lära warit dessa: 1:o målade de objectet, ritade det, t.e. en häst. När Europeerne först kommo til Americanerne i Mexico, så uttrycte de sina tankar med taflor, h:på objecterne målades. 2:o funno de på abitaira tecken af h:ka hwarit tecken exprimente en hel sak, t.e. en karl ritades, hel och hållen, sen började man afkorta de långa betydelserna, och sen ritade de blott hufwud; at gifwa tillkänna wishet, ritades et öga, at utmärka styrka en hand. Då upkommo hieroglypherne, och så göra Chinesarne ännu. För at kunna til watte i hwardags [[tal]] lag behöfwat de minnas 10,000 tecken ell. bokstäfwer (de lärde skola

* Editointi: leipätekstin kielestä poikkeavat muodot (latina, esimerkkisanat) on kursivoitu, hakasulut [] tarkoittavat epäselvää kohtaa ja kaksoishakasulut [[]] käsikirjoituksessa pyyhittyjä kirjaimia; lyhenteitä ei ole avattu; alleviivaukset, jotka ovat korostavia tai viittaavat *Grundritning*-pohjatekstin sanoihin, on säilytetty.

¹¹⁴ Johann Feder, Meinersin kollega Göttingenissä. Porthan siteeraa häntä usein ideaoppia sekä moraali- ja yhteiskuntafilosofiaa koskevissa väitöskirjoissa.

minnas 40,000). Den som skal bli polyhistor skal minnas 80,000. Watten skrifwar Chinesaren med en krogig linie, när han will gör at beteckna vågorne; när han will beteckna hett, gör han det med en spitsig winkel; sål. blir nu detta hett watten. NB. de behöfwa ofta på taflor beteckna sina tankar, när den andra ej förstå hans sång.

I Peru nyttjade de mångfärgade trådar, h: på de slago knuttar at beteckna sina tankar; Samma method befunnos Peljuanerne och hafwa dessa trådar kallade de *quipos*. dessa hafwa warit mskornas barndoms försök. När de begynte tänka på at upfinna bokstäfwer, gåwfo de akt på, huru m:skn wid ordens utsägende öpnar munnen. Nu funno de igenom upmärksamhet, at sielfwa ljuden äro ganska få. (wi t.e. ha blott 9). sen analytiserade de saken och gåwfo dem tecken *a, e, i* etc. och kunna former tusentals, h: ket är lättare än för Chinesaren. [...] först woro bokstäfwarne blott 16. Sen hafwa de blifwit ökte småningom. Araberne funno 30 [...] Grekerne ökte dem och wi ha äfwen ökt dem. alla de, som nyttja Alphab. skrift ge tilkunna ljudet och ej ideerne. Sål. hafwa de et språk för örat; [...] de andra blott ha det för ögat. Sedan man [...] terminerat skärskilda alla rörelser af tungan och läpparne, hafwa språken fått bestämdare ljud; [...] förargligt, at tecknen ej betyda = i alla språk; [...] tecknet *j* t.e. uttalas af Fransöserne i gomne; derföre är det beswärligt, at sen man ren kan et språk, lära et annat. Uttalen ha bättre conserverat sig, sen språken¹¹⁵ blifwit nyttjade.

§. 2. Auct. gör sig här frågor, h: ka han sen i de följ. [...] beswarar. Curieust at Swenskan och Grekiskan ha många lika ord. t.e. *fot* kommer af *ποῦς* [...] notion, som utgör den Germanniska stammen måtte wara en utflyttning ifr. Grekland. Widare eg af kropps namn sås. *näsa* af *nasus*, whem ser ej, at de äro lika? Och kunna wäl inbilla gn, at Swenskarne ej hade namn på näsa innan de lärde latin. Så altför frappant hket finna wi ofta [[så]] ehuru vocalerne variera; såsom *könig* – *king* – *kongat kung*.

§. 3. Aftal ibl. m:skrna. Detta är en fabel; det år ej möjligt, at de härom kunnat öfwerens komma.

Fågl. sång. Detta har wäl kunnat göra något; men är ej hufwudsakliga ursprunget.

Oarticulerade ljud etc. wisst ha skriken ock utropen gjort många ljud.

Del III, cap. 8.

Om olika arter af språkens odling

Tanke och språk äro nära förenade, derföre måste språket få rum i Psychologien.

§.1. Några ord i Finskan äro ock braf longa, när de i sina casus anföras.

§.2. När språket har få ord, sägas det wara fattigt; men än wärre, då det finns få classes, så at nomen ell. adverbium etc. saknas. Finskan har participier t. e. *cūltua* kunna wi i Swenskan ej uttrycka, utan omswep, *sen han hade hört*; men Grekiskan har ock detta *ἠκουκως*. I Swenskan äro mästens ej participier. Sådana brister göra swårighet med öfwersättning. de gle såsom *hörandes* brukas nu mer föga, utom i gudstjensten.

(I allmänhet delas språk i [[odl.]] råa och cultiverade). de språk, på h: ka ingenting blifwit tänkt, h: öfwer man ej raisonnerat etc. heta råa: de åter cultiverade ell. odlade, som man skrifwit på, och der man haft akksamhet på stylen och uttrycken. Igenom poesi likwäl ock kunna sägas bli odlad, (men det heter dock ej förr odladt, än derpå srefs,) men då [...] har man reflectert på ordens prydlighet; ty man wet, at de blott i hufwudet corrigera sina verser. NB. Homerus, t.e. Plato jämte många andre, ha likwäl mestält en slags granskning (ehuru ej distinct utan confer) öfwer språket. Sång har det gemensamt

¹¹⁵ Tarkoittaa kirjoitettuja kieliä, vrt. luennon otsake ”om tal och språk”.

med skrifning, at det (*manet*)¹¹⁶ standnar quar, ock då kan man gå't igenom, och wätta't, men när det skrifs, då har man det förr sig, och får då närmare granska det.

§.1. Odlade heter nu de språk, som genom skrifkonsten blifwit studende. Mängden af vocaler gör, at språket ej är chantant; ty det blir då blott en ton, och ej distincta ljud: men det är tjenligt til sång som har lagom vocaler. De språk, som hafwer m:kt consonanter, äro swåra at lära.

§.2. När språket har få ord, kunna ideer ej uttryckas, utan då måste man dels låna ord, ifr. andra språk. Så måste wi göra i navigation och artillerie etc. ty dessa Societer ha [...]s andra bliwit bragte till fullkomlighet. Mousquette t. e. samt canon etc. böra wara dem anses som Svenska. 2:o Igen. tillskaping poëterne tillskape dagel. nya ord. Svenskan är tjenlig till sammansättningar: men Franskan som ej låter sammansätta sig, ger man åt orden nya betydelse, hka igen. meningen måste förstås.

Färre classer af ord. I soml. äro ej praepositiones: i Svenskan ha participia [.g.]jet förswinna. Wår flinka Grammaticer prob[...]en.

Falsa?¹¹⁷ har af latinet låtit för leda sig at statuera 13 casus i Finskan, men de äro blott 12. ängelskan har ej genera. Tempora ha Svenskan och Finskan ej, utan då wi öfwersätta ibo t. e. hjelpe wigsend partikeln skall. Genom öfwersättning. ifr. det men till det andra kan jämförelse bäst anställas.

Hiphiliska¹¹⁸ significaciones (har latinet ej, men Finskan t.e. *luettelen* (*faxim, ut alter legat*) har Svenskan några, t.e. stå, falla, deraf ställa, fälla. Desse tjena til [...] Articular har Latinet ej, men Svenskan, Franskan, och Tyskan ha dem; t.e. *vir* är man och en man, *homme, l'homme, mann, der mann*. Deremot kunna latinerna bält gradera orden [[gen]] igenom frequentativa och diminut, t.e. *canere, cantare, cantillare*, h:ka sistnämnda wi ej kunna öfwersätta.

§. 3. Philosophiskt h. e. at det är tjenligt at utan de sinnliga begreppen yttrycka ideer, som genom raisonnement och efter tanke äro formade och sammanbunden.

§.4. Råa språk poëtiska. På wisst sätt kan detta, (dock med inskränkning), påstås; ty då språket är rått, uttrycker man sig med liknelser, bilder, och då är det mer synligt; men blott derigenom at det är rått; är det ej poëtiskt, en slags odling bör tillkommen.

At språken börja falla. (sen de hunnit til sin högd) kommer derf, at mskrna söka variation, och då alla formler bliwit nyttjade, så söka de nya, och til slut måste de falla på onaturl. Men Grekiska och Romerska föllu derföre at de blefwo tryckte af barbarer.

Rien n'est beau que le vrai, säger Boileau.¹¹⁹

Del III, cap. 9.

Om hwarjehanda arter af språk

§.1. Modersmål heter det språk, wi utan läring, igen. blott umgänge lärt oss. Modersmål är ej alltid lika som national språk, om t. e. en Französ skulle flytta hit; så skulle detta äga rum. At glömma sit modersmål är 1:o ej någon förmonlig omständighet,

¹¹⁶ Viittaus lentävään lauseeseen ”*verba volant, scripta manent*”.

¹¹⁷ Asia on jäänyt opiskelijalle epäselväksi. Falsa lienee latinaa: ”Virheellisesti” on latinan perusteella päätelty, että suomessa olisi 13 sijamuotoa.

¹¹⁸ Termi ”hiphil” tulee heprean kieliopista, jossa se tarkoittaa kausatiivista verbimuotoa.

¹¹⁹ ”Vain tosi on kaunista” sanoo Boileau: Nicolas Boileau (1636–1711) *épitre IX*.

ty man kan aldrig lära at rätt utsäga et annat språk. 2:o har det den olägenheten med sig, at ideernes ställning ej blir lika, utan de måste då med omstöpa hela sit tankesystem.¹²⁰

Oxenstierna t. ex. skref latin, så at man nu med nöje kan läsa hans bref; men skref en g:ska dålig Svenska. Icke får man derföre påstå, at det war fel i tankarne, nog tänkte han braf, men uttrycken blefwo släpiga. Ernesti, som är en ibl de få, som sen Ciceros tid skrifwit den bästa latin, skref en släpig Tyska.

h:af ses dumheten och origtigheten af at wetja utrota et språk. Sådane nano-politici hafwa dock existerat. Kajsar Joseph sökte utrota Ungerskan, h:ket ej tog lag, emedan det hade en contra werkan. (som men plägar ske); emel. de hafwa fattat en på m:kt större predilection för sit språk, och igen. premier etc. upmuntrat dem at cultivera't. Äfwen ha en del Svenskar yrkat, at Finskan skulle utrotas. – – *Qui me cogere vult ad usum linguae vernaculae abjiciendum, jura mea humanitatis violat; nam eodem modo me ad natale solum mutandum etc. cogere posset, si inde commodum ad se redundare videret; verbi servum me facere vult. Itaque hoc conamen 1:o injustum et iniquum est, 2:o impossibile est, nam cogitatio et lingua intime sunt connexa, nec homo naturam mutare suam potest.* Nog kan likwäl språken förbytas, men dertil fordras seclers tid och 2:o måste det ske friwilligt.¹²¹

Det egna i snillens språk. Liksom hwar har sit ansigte, sin egna handstyl etc. så är ock skrifarten hos dem egen. Läser man blott 10 rader i Livius Sallustius ell. Cicero, så kan man secert se, hwem auctorn är, [...] detta berör af et eget sätt at tänka och at ställa orden.

§ 2. Enwisast äro m:skrne i Religion; en slags opinion af helighet, fäster sig wid det, som förfäder nyttjat. [...] så hålla t.e. Catolianerne sin guds tjenstspråk; [...] Russarne på Slavonska etc., h:ket är märkelig widskepelse.

At präterdera det, en kung skall kunna tala med alla sina undersåtare är absurdt och förräder stor okunnighet. Utom i Sicilien och Portugall tala undersåtaren ej samma språk som konungen. NB i Europa, wi wete, at i Sverige t.e. äro Svenska, Finska, Lappska och Tyska undersåtare. (NB Hemliga språk nyttjas til wissa behof. Röfware t.e. ha dem).

Del III, cap. 10.

Om grundspråk el. urspråk och deras afstamningar

Det har m:kt blifwit ventilerat, om alla språk härstamma ifr. et. Som detta är en Historisk fråga, så kan den med säkerhet ej decideras.

Tages Bibliska Historien til grund, som emel. wisar, at alla härstamma ifr. et enda par; så måste jakas, at de hadt et språk. detta är ej så aldeles underligt, ty wi se huru genom tidens längd et ock samma språk m:kt förändras. Men den stora olikhet, som finnes, lär komma deraf, at soml. m:skr skildt sig ifr. de andra blifwit lemnade liksom wilda, och ha sjelfwe arbetat up sig. NB. Negrer och Americaner. Märkeligt är, at språk, som i början ingen slägtskap tyckas ha med h:m, dock hafwa den, när de närmare granskas.

§.1. Jämförelser äro opåliteliga, ty den som gör dem, känner ofta blott det ena språket, men ej det andra. Dessutom skrifwa de hålt olika. I Göttingen wistes som stor raritet et lexicon polyglotton åt Prof P:n; h:ket för Finskan skull; men dels war det ej origine Finska, dels orätt skrifwit, ty Fischer [...] etc.

¹²⁰ Ks. tämän artikkelin s. 10.

¹²¹ Ks. tämän artikkelin s. 7–8 ja kuva 1.